

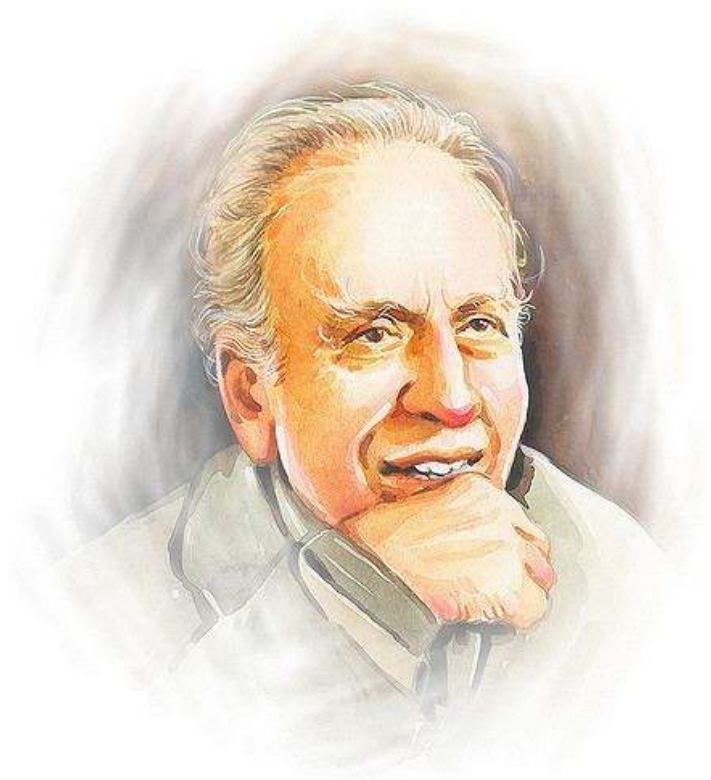
بلونت گارگی

خاک

شوکرمان ساحر لدھیانوی، منٹو
ریشمان، خوشنونت سنگھ
دوندر سنھی، رتھی
رندھاوا

انتخاب:
ایم آصف

خاکے بلونت گارگی

بلونت گارگی

اُلْتھا:
ایم آصف

ماں بولی ریسرچ سینٹر لاہور

فہرست

5	➤ ساحر لدھیانوی
23	➤ ریشماں
46	➤ دیوندر ستیار تھی
58	➤ شوکار بٹالوی
76	➤ خوشونت سنگھ
97	➤ سعادت حسن منٹو
128	➤ ایم ایس رندھاوا

ساحر لدھیانوی

ساحر لدھیانوی نے آکھیا:

”میرا ریٹ ایویں ہی ودھ گیا۔ دراصل میں بُہتیاں فلماں لئی لکھنا نہیں چاہندا۔ میرا ریٹ اک گیت دا پنج ہزار سی۔ اک مالدار فلم پروڈیوسر آیتے اوس نے کیا کہ ساحر صاحب اسیں تاں تہا تھوں ہی گیت لکھاواں گے۔ میں آکھیا، میرا ریٹ تاں دس ہزار روپے اک گیت دا ہے۔ سو چیا سی انے پیسے کون دیوے گا۔

”پر اوہ سیٹھ پروڈیوسر من گیا۔ اوس نے آکھیا منظور ہے۔ ایس طرحاں میرا ریٹ دس ہزار روپے فی گیت ہو گیا۔ بلونت جی، بس سگرٹ لا کے سٹوٹا کھچد اتے دس سوٹیاں وچ فلمی گیت تیار ہو جاندا ہے۔ میرے اک سوٹے دا مل اک ہزار روپے ہے۔“

ایہہ آکھ کے ساحر معصوم ہاسی، ہسن لگ پیا۔

ایہہ گل پندراں سال دی ہے۔

میں جدوں بمبئی جاندا، اکثر ساحر نال اک ادھ ملاقات ضرور ہوندی۔ اوہ جوانی دا

شاعر سی۔ جوانی دیاں امنگاں اتے خواباں تے سدھراں دا خوبصورت کوی۔

اوہ مسال ویہہ سال داسی جدوں لدھیانہ چھڈ کے لاہور آگیا۔ آوارہ، بے روزگار۔

رومانٹک گیت لکھن والا، سماجی انقلاب لیاؤن والا، دل سلکھویں گیت رچن والا ساحر۔ اوس وچ

نرمی تے چمک سی جو اوسدی شکل نال میل کھاندی سی۔ جسمانی طور تے اوہ بہت سست سی۔

چال ڈھال وی پکلیلی، سفیدے دے پتلے درخت وانگ جو ہوا دار تا کو جھوکے نال لف جاندا
ہے۔ چہرے اتے ہلکے مدھم داغ، لمناک، شرمیلی مسکراہٹ۔

ساحر بہت سنگد اسی۔ میں اوس نوں پہلی وار لاہور وچ مُکتبہ اردو دی دُکان تے ملیا۔
اوہ چھیتی ہی اردو دے شاعر اں اتے لیکھکاں دی ڈھانی وچ رچ مچ گیا۔

اوس نے ’تاج محل‘ نظم لکھی تاں اوسدی شہرت سارے ہندوستان وچ اگ وانگ
پھیل گئی۔ ایس دا اک شعر تاں انقلابی منتر بن گیا:

اک شہنشاہ نے

دولت کا سہارا لے کر

ہم غریبوں کی محبت

کا اڑایا ہے مذاق

اوس نے تاج محل دیاں محراباں، سنگ مرمر دے گنبد اں تے میناراں دا خوبصورت
بیان کیتا تے شہداں نال حسین تاج محل اُساریا۔ اتنا سچا بیان، اتنی خوبصورت حقیقت نگاری۔
ایوں لگدا اسی کہ ساحر نوں تاج محل دا ڈونگھانجی تجربہ سی، تے نجی چوں۔

جدوں اوسدی نظم دی شہرت پھیل گئی تاں ساحر ڈر گیا۔

اوہ مینوں آکھن لگا، ”یار، میں تاں کدے تاج محل دیکھیا ای نہیں۔ ایسے پیسے ای نہیں
سن کہ آگرے جاسکاں۔ جے کسے نوں پتہ لگ گیا... بہتر ہے کہ میں کسے توں پیسے پھڑکے
تاج محل دیکھ آواں۔“

”تاج محل“ نظم لکھن پچھوں کئی سال مکروں ساحر نے تاج محل دیکھیا۔

ساحر وچ دوی گیان سی، تہجی اکھ، شاعر دا احساس، تخیل تے سماجی چیتنا۔ کئی لوک تاج محل دے اندر بیٹھے تاج محل نہیں دیکھ سکدے، ساحر لاہور بیٹھا تاج محل اُساں سکدا سی۔ اوہ نہیں دینیں اوہ بھکھا مر داسی۔ محبت دا وی بھکھا سی۔

جدوں اوہ سٹار بن گیا تاں بے شمار عورتاں اوسدی محبت وچ گرفتار ہو گئیاں۔ خطاں دے تھبے دے تھبے اوس نوں آؤندے۔ اوہ اوہناں نوں پڑھے بغیر سٹ دیندا۔ اوس نوں یقین ہی نہیں سی آؤندا کہ کوئی حسین عورت اوس نوں محبت کر سکدی ہے۔ اوہ آکھدا:

”میری شکل سوہنی نہیں۔ میں محبت دا لفظ سورج دی روشنی وچ نہیں آکھ سکدا... صرف دیوا بھاکے.... ہنیرے وچ میں کسے محبوب کڑی دے کٹاں وچ ہولی جہی آکھ سکدا ہاں.... میں تینوں پیار کر دا ہاں، میری محبوب... صرف، ہنیرے وچ.... بھکھے ہنیرے وچ جس وچ تاریاں دا نور گھلیا ہووے جاں سگرٹ دے دھوئیں دا... مینوں شرم آؤندی ہے.... مینوں کوئی عورت پیار نہیں کر سکدی۔“

اوس نے اپنے من دے دروازے بند کر لئے سن۔ گیت لکھ کے ہی اوہ پیار دا جادو چھڑک سکدا سی... زندگی وچ اوہ اگلا سی، پیاسا۔

اوس دیاں نظماں وچ اکلتا سی، برہاد اغم جو اک نویں چیس بن کے تڑپدا سی۔ اوس نوں پیار سی تاں صرف اپنی ماں نال۔

اک رات میں اوس نال کھانا کھا رہیا ساں۔ اوہ دووے تیک پیندا رہیا۔ اوسدی ماں اپنے کمرے وچوں سُتی اٹھ کے ساڈے کول آگئی۔ آکھن لگی، ”بلونت، ہُن ایس داویاہ وی کر دیو۔“

ساحر بولیا، ”ایس داتاں اپنا ویاہ نہیں ہو یا، ماں جی۔ کڑیاں سبھ دھو کھاہن۔“
 اوہ بولی، ”ایس دا ویاہ ہو جاوے تاں کوئی روٹی پکاؤن واسطے آئے۔۔۔ گھر سانجھن
 والی، ایس نوں دیکھن والی۔۔۔ کرشن چندر نے ہو ر ویاہ کر لیا۔۔۔ سبھ ویاہ کری جان دے نیں پر
 ایہہ میری گل ہی نہیں سندا۔۔۔۔۔ جے کوئی گھر سانجھن والی آئے، روٹیاں پکا کے کھواؤن والی،
 ایس نوں ویکھن والی۔۔۔“

ساحر بولیا، ”ننیاں نے ماں دیاں گلاں؟ رات دے دوو جے ایہہ میرے ویاہ دیاں
 گلاں کری جان دے نیں۔ تیس سوں جاو ماں جی۔۔۔ اسیں ہُنے روٹی کھانے ہاں۔۔۔“
 پر اوسدی ماں اودوں ستی جدوں ساحر نے روٹی کھالیتی۔ رات دے تن و جے۔
 پھر اوہ مینوں بیٹھاں چھڈن آیا۔ رات دے تن و جے۔ کوئی ٹیکسی نہیں سی۔ ساحر دا
 ڈرائیور جا چکا سی۔ ساحر باہر میرے نال آیا۔
 اتنے وچ اک کار لنگھی۔ کار رُک گئی۔ اوہ کوئی ساحر دا چاہن والا سی۔ اوس نے پچھیا،
 ”کوئی حکم ہے؟“

ساحر نے اوس نوں آکھیا کہ اوہ مینوں چھڈ آوے۔ تے اوہ آدمی اپنی کار وچ مینوں پالی
 ہل باندھ را چھڈ گیا۔

ساحر نوں کئی سال توں دل دی بیماری سی۔ اوہ اپنی ماں دی فرمانبرداری وچ خوش
 رہندا، ہندا، فلمی لطیفے سناؤندا تے لوہڑے دیاں نگھیاں سو جھوان گلاں کردا۔
 چار سال ہوئے اوسدی ماں مر گئی۔ اوس پچھوں اوہ بالکل اکٹھارہ گیا۔
 اوہ دُنیا بھر دا دکھ اپنے گیت وچ بھر دیندا، کیہ راز سی اوس دی تڑپ دا؟ اوس دی
 شدت دا؟ اوس دے رس دا؟

اوس دی پر تہجدے ہزاراں لکھاں عاشق ہون گے۔ اوس نوں پتہ سی کہ اوہ وڈا شاعر سی۔ ایس گل دا گیان اوس نوں 22 سال دی عمر وچ ہی ہو گیا سی۔ لاہور دی سنگھنی ادبی فضا وچ ایس اوپرے اجنبی پھکڑ شاعر نے جھٹ ہی لوکاں نوں اپنا گرویدہ بنا لیا۔ سبھ اوس دے جذبیاء بھجے گیتاں توں متاثر سن۔ اوس دے ناں وانگ اوس اندر جادو سی۔ ساحر لوکاں اتے ٹونادھوڑن والا، سحر کر دین والا، جادو کر دین والا۔

بہمی، کلکتے تے لکھنؤ وچ لوک اوس دے گیت سندے تے اوس دی شاعری دی کلا اُتے جھوم اٹھدے۔ کسے نوں ایہہ نہیں سی پتہ کہ اوہ لدھیانے دار ہن والا ہے جتھے سویٹر تے جراباں بندیاں ہن۔ اوہناں دا خیال سی کہ لدھیانوی کسے رمانٹک کڑی، کسے شریقی حسینہ داناں ہے جو ساحر نے اپنے ناں نال جوڑ لیا۔ ایس طرحاں دو لدھیانے بن گئے جراباں تے سویٹر اں والا لدھیانہ، تے ساحر دا لدھیانہ۔

اوس دی قلم وچ اردو دا پورا شباب، پوری روایت سموئی ہوئی سی۔ اوس وچ ہندی دارس تے الزکار وی رچے ہوئے ہن۔ بھارت دی گھلی ملی کلچر دا حسین کلامک رنگ۔

ساحر نوں جدوں کوئی تیویں عشق کرن لگدی تے محبوبہ داروپ دھار لیندی تاں اوہ دوڑ جاند۔ لوک بیویاں توں دوڑ دے نے اوہ محبوباواں توں دوڑ داسی۔

اوس دے رچے ہوئے گیتاں کر کے کالج دیاں کڑیاں اوس اُتے فدا ہو گئیاں۔ بہمی دی فلم انڈسٹری وچ کئی گاؤن والیاں اوس اُتے عاشق ہو گئیاں پتہ لگیا کہ لتا مگیٹکر ساحر اُتے فدا ہو گئی۔ ساحر نوں دل دادورہ پے گیا۔

اوہ ملیا تاں دل پھڑی پھر داسی۔ گولیاں تے دوائیاں اوس دی جیب وچ سن۔

آکھن لگا، ”میر ادل شاید شراب پین کر کے جاں انج ہی ... ڈاکٹر اں نے مینوں شراب پین توں روک دتا ہے۔ میں شراب پیندا ہاں پر شرابی نہیں۔ لوک لتا مٹیکشکر دے عشق دی گل کر دے نیں۔ ایہہ عجیب عشق ہے۔ اوہ میرے گیتاں اُتے فدا ہے تے میں اوس دی آواز اُتے۔ پروچکار تن لکھ میل دافاصلہ۔“

اک گل دوہاں وچکار ضرور سی۔ نہ لتا مٹیکشکر نے ویاہ کیتا نہ ساحر نے۔ ساحر نوں کسے نال وی عشق نہیں سی۔ اوہ عشق دے گیت رچدا سی پر ضروری نہیں سی کہ اوہ خود وی عشق وچ روند پھرے۔

اوس نے آکھیا، ”میرا عشق گیت لکھن پچھوں ختم ہو جاندا ہے۔ ایہہ عشق دی بیماری.. پتہ نہیں لوک کیہ سمجھ دے ہن۔ جیہڑا حلوائی جلیبیاں تلد اے اوہ خود نہیں کھاندا۔“

ایس طرحاں دی گل کہن ساحر دا انداز سی۔ اک خاص ویلے دی اوس دی نفسیاتی حالت، اپنے آپ تے چوٹ، اپنا مذاق، اپنے آپ نوں اُلٹا دیکھن دا شوق۔

لدھیانہ کالج دے دناں وچ اوس نے اک کڑی دے حسن اُتے گیت لکھیا تاں کالج دا پرنسپل اوس اتے ناراض ہو گیا۔ ساحر نوں کالج وچوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ لاہور آ گیا۔ اوس دیاں پہلیاں نظماں دا پراگا ’تلخیاں‘ اوں چھپیا جدوں اوہ کالج وچ پڑھدا سی۔ اہناں وچ اُستاداں والی پختگی تے انقلابی رنگ سی، تے جذبے دی شدت۔

ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں کسے شاعر جاں کہانی کار دی اردو وچ کوئی اک کتاب وی چھپی تاں اوہ سارے ہندوستان وچ مشہور ہو جاندا۔ ساحر اکو کتاب نال شاعر اں دی ڈھانی وچ آ گیا۔

ساحر لدھیانے وچ، 8 مارچ، 1921 نوں اک رتے جیجے زمیندار دے گھر پیدا ہویا۔
تے اوس دانان رکھیا گیا عبدالحی۔ پہلا پُت ہون کر کے اوس دے جنم اتے پنجن والیاں بلائیاں
گئیاں تے باجے غازے نال وڈا جشن منایا گیا۔ پر اوہ حالے بچہ ہی سی کہ اوس دے باپ نے
بیوی نوں طلاق دے کے دوجا ویاہ کر لیا۔ غریبی دی حال وچ ساحر اپنی ماں کول ہی رہیا۔

میٹرک پاس کر کے گورنمنٹ کالج وچ داخل ہویا۔

اوس نے اپنا تخلص ”ساحر“ نال لدھیانہ جوڑ لیا تے لدھیانوی بن گیا جیویں دہلوی،
لکھنوی، مراد آبادی۔ فلماں وچ مشہور ہون پچھوں لوک سمجھدے رہے کہ لدھیانہ وی اوس
دانان ہے۔ پر لدھیانے نے اوس دیاں پیار دیاں نظماں نوں فحش آکھ کے اوس نوں باہر
کڈھ دتا۔ ہُن لدھیانہ ’ساحر‘ اتے فخر کردا ہے۔ اوسے گورنمنٹ کالج جتوں اوہ کڈھیا گیا
سی اوس نوں کانووکیشن اتے بلا کے سمنانت کیتا۔

ساحر پھکڑ طبیعت دالاک سی۔ اوس نوں ایہہ گورنمنٹ کالج کی سمنان دے سکدا سی۔
اوہ مینوں آکھن لگا، ”میں صرف ایس لئی آیا، کہ لدھیانے وچ میرے بچپن دیاں یاداں
نیں.... میرا یار فوٹو گرافر کرشن ادیب وی ایہتے ہے... اسیں چوڑا بازار وچ اکٹھے قلفیاں
کھاہدیاں.. میرے ابا تے دادا دیاں قبریں وی ایہتے نیں۔ میرا ماضی ایہتے دفن ہے....
لدھیانہ میریاں یاداں دا قبرستان ہے... مینوں بہت عزیز۔“

ساحر ملک دی ونڈ ویلے لاہور توں دلی آیتاں ایہتے وی فساد شروع ہو گئے۔ میں، گیان
سچد پوتے اوس دی بیوی اچلا نال اک ایم. پی. دی کوٹھی دے دوکریاں وچ رہے ساں۔
ساحر ساڈے کول ست دن رہیا تے بچہ اپنا وند اچھر لاہور چلا گیا۔

ونڈ دے پچھوں کئی مہینیاں نیک پاکستان تے ہندوستان دے درمیان کوئی ویزا جاں پاسپورٹ نہیں سی لینا پیندا۔

ساحر لاہور دے دے ادبی دائرے وچ گھمدار ہیہا پر اوس نوں کٹر مسلماناں پسند نہیں سی۔ اوس دے بہتے دوست دلی تے بمبئی سن۔ لاہور اوس دادل نہ لگا۔ اوہ فیر دلی آگیا۔

ایتھے اوہ اردو دے ماہوار رسالے 'شاہراہ' دا ایڈیٹر بن گیا۔ ایہہ رسالہ ترقی پسند ادب دا جھنڈا بردار سی۔ ایس وچ اردو دے سبھ وڈے شاعر تے ادیب چھپدے سن۔

'شاہراہ' دا مالک مچھی داو پاری محمد یوسف سی۔ سارے ادیب اوس نوں بھنڈ دے سن تے اوس نوں "کنجوس مچھلی فروش" آکھ کے اوس دا مذاق اڈاؤندے۔ پر ایس مچھلی فروش دا چو بار اہی ترقی پسند ادبیاں دا اڈا بن گیا کیونکہ ساحر ایتھے بیٹھ کے رسالہ ایڈٹ کردا۔

'شاہراہ' وچ ساحر نے پہلی وار چلی دے شاعر پابلو نرودا اُتے لما مضمون لکھیا تے اوس دیاں نظماں دا ترجمہ چھپیا۔ سپین دے شاعر گارشیالور کا اُتے وی ساحر نے کمال دا لکھ لکھیا تے اوس دیاں پیار دیاں نظماں چھاپ کے لوکاں نوں ایس عظیم شاعر نال جانو کرایا۔

پر ساحر دکھی سی، کیونکہ یوسف اوس نوں وقت سر پیسے نہیں سی دیندا۔ کسے عجیب جاں شاعر نوں اوس دی لکھت دا معاوضہ نہیں سی ملدا۔ پر یوسف کیہ کردا؟ رسالے دی کوئی آمدنی تھوڑا ہی سی؟ اوس نوں اردو رسالہ کڈھن دا مرض سی تے ادبیاں نوں لکھن تے چھپن دا مرض۔

ساحر پریشان سی کہ کیہ کرے۔

ایس چو بارے دے ساہنے جامہ مسجد کول گرم کباب تے بریانی سستی مل جاندی۔ کئی وار ادھار وی چلدا۔ چاہ دے پیالے یوسف دے سروں آؤندے۔ کم چلدا رہیا۔

امن تحریک تے کمیونسٹ لہر دازور سی۔ پکڑ دھکڑھور ہی سی۔ ساحر پریشان تے بھکھا دلی چھڈ کے بمبئی چلا گیا۔ ایہتھے کرشن چندر، عصمت چغتائی، سردار جعفری، کیفی اعظمی، خواجہ احمد عباس، بیدی تے بے شمار اردو دے ادیب تے دوست سن جو فلماں نال جڑے سن۔

ساحر آکرشن چندر کول ٹھہریا کیونکہ کرشن فلم بنارہی سی جس وچ اوس دا بھرا مہندر ناتھ ہیرو سی۔ ساحر نوں پوری امید سی کہ اوس نوں کرشن چندر گانے لکھن لئی آکھے گا پر کرشن نے ایہہ آکھ کے ٹال دتا، ”توں چنگا شاعر ہیں پر فلم دے گیت لکھنا تیرے وس دی گل نہیں۔“

ساحر نے ترلا کیتا، ”یار، اک موقع تاں دے۔“

پر کرشن چندر نے انکار کر دتا۔

ساحر نوں نوکری دی لوڑ سی۔ کرشن بولیا، ”توں میریاں کہانیاں نوں اردو وچ خوش خط کر کے لکھ سکدا ہیں۔ مہینے داتینوں ڈیڈھ سو روپیہ۔“

ساحر کرشن چندر دا کاتب بن گیا۔ کرشن دے دفتر وچ ساحر رات نوں دو میزاں جوڑ کے سوں جاند۔ گرمی وچ گھٹن وچ اوس نوں نیند وی گھٹ ہی آؤندی۔

اوہ سٹوڈیو دے چکر لاؤندا تے ہوکا دیندا، ”اوبھائی کوئی گیت لکھو! وڈھیا گیت! سستے گیت! مہنگے گیت!“

پر کوئی وی اوس توں گیت لکھواؤن نوں تیار نہیں سی۔ سبھ اوس نوں ودھیا شاعر مندے سن، اوس دی پر بھادی قدر کر دے سن، اوس دیاں ’تلخیاں‘ وچ چھپیاں نظماں دی تعریف کر دے سن۔ پر کوئی فلم پر وڈیو سر جاں دوست ڈائریکٹر اوس توں گیت نہیں سی لکھوا رہیا۔

اوہنیں دین میوزک ڈائریکٹر ایس. ڈی. برمن نوں ”بازی“ فلم اک اجیے شاعر دی لوڑ پے گئی، جو اوس دی پہلاں توں تیار کیتی ٹیون اتے گیت لکھ سکے۔ عام رواج ایہو سی کہ شاعر گیت لکھدا ہے تے میوزک ڈائریکٹر ٹیون بنھدا ہے۔ پر برمن دی الٹی شرط سی تے ایہہ بہت اوکھا کم سی۔

ساحر برمن نوں ملیا تے آکھیا: ”میں حاضر ہاں۔“

برمن نے فلمی ٹیون سنائی:

ڈاں ڈاں، ڈاں، ڈاں، ڈاں، آساحر نے سچویشن سمجھی تے ایس ”ڈاں ڈاں“ اتے گیت لکھیا۔

یہ رات یہ چاندنی پھر کہاں

سن جادل کی، داستاں

ایہہ گاناہٹ سی۔

فیر اوس نے برمن لئی کئی گیت لکھے، ہر گیت ہٹ۔ ساحر سونے دی ”چڑیا“ سی تے برمن اوس نوں ہور کسے لئی گیت لکھن نہیں سی دیندا۔ ساحر نے بغاوت کیتی تے آکھیا کہ فیر اوہ خود وی کسے ہور لئی میوزک نہ دیوے۔ ایس گل اتے ساحر ہور ڈائریکٹر ایں وی گیت

لکھن لگ پیا۔ اوس نے اک سو فلماں دے گیت لکھے۔ اوس دے خاص ڈائریکٹر بی. آر. چوپڑہ سن۔ اوس دا ہر گیت نواں، ہر نظم وچ تازگی۔ ساحر فلم سٹار بن گیا۔

اوس نے گیت وچ ادبی خوبصورتی تے کلپنا دی روشنی بھری۔ اوہ نظم نوں ڈرائنگ روم تے مشاعریاں وچوں کڈھ کے فلماں وچ لے آیا۔ فلم دے راہیں سارا ہندوستان وڈے اردو مشاعرے دا پڑ بن گیا۔ اوس دے گیت ہر تھاں گونجن لگے۔

اوہ جو لکھدا، خوبصورت سی۔ جو لکھدا، ہر دل عزیز سی۔ اوس دے گیتاں نے لوکاں دے ساہتک پدھر نوں اُچا کیتا۔

ساحر نے لیش چوپڑہ لئی ’کبھی کبھی‘ فلم دے گانے لکھے۔ ایس دامیوزک خیام صاحب وی نال ہی کامیاب ہو گئے۔ اوہناں نوں کئی پروڈیوسراں نے میوزک دین لئی آکھیا تاں خیام صاحب اپنا بھاء ودھا چڑھا کے دسدے۔ ساحر دی سرپرستی ہیٹھ خیام ہور وی آکڑ کے ترن لگا۔ نویں کار لے لئی۔ نویں سوٹ سلوالئے۔ نویں شان۔ ساحر نوں خیام دی ثرت آکڑ پسند نہ آئی۔ ایہہ اوس دے اپنے مزاج دے خلاف سی۔

اک دن خیام ساحر نوں ملن آیا تے اپنی کامیابی دیاں شیخیاں مارن لگا۔ ساحر خاموشی نال سدا رہا۔ خیام نے آکھیا، ’ساحر صاحب، مینوں نڈیاڑوالا نے فلم دامیوزک دین لئی آکھیا ہے۔ اوس نے پیسے کچھ تاں میں سٹھ ہزار روپیہ آکھیا۔ اوہ من گئے ہن۔ ویسے میں چاہندا تاں اک لکھ روپیہ وی منگ سکدا سی۔“

ساحر نے آکھیا، ”خان صاحب، جے منگن تے ہی آئے ہوتاں پھر تیں تحت طاؤس وی منگ سکدے سی۔“

ایس چوٹ اتے خیام ڈور بھور تکلن لگا۔ اوس دی گردن تاں اوسے طرحاں آکڑی رہی پر متھے اُتے پسینے دیاں کنیاں چمکن لگیاں۔

ساحر جس پر وڈیوسر لئی گیت لکھدا، اوہ ساحر دی ادبی تے فلمی سوجھ دی بہت قدر کردا۔ اوس دے گانیاں وچ اتنی کھچ ہوندی کہ معمولی دُھن وی سوہنی لگدی۔ لوک اوس دے گیتاں دے لفظاں نوں سُن دے تے داد دیندے۔ اوہ فلماں وچ ادبی رنگ لے آیا سی۔ اک وار ساحر دا کوئی گانا فینس لیب وچ ریکارڈ ہو رہیا سی۔ مشہور میوزک ڈائریکٹر مرحوم روشن داپُت راجیش روشن ایس دا میوزک دے رہیا سی۔ اوسے نے ساحر دے اک گیت دی دھن بنھی سی۔

جدوں ساحر ریکارڈنگ روم وچ داخل ہویا تاں خیام اوس دے نال سی۔ راجیش روشن نے اگے ودھ کے ساحر دے گوڈیاں نوں ہتھ لایا تے خیام نال ہتھ ملایا۔ خیام ایہہ دیکھ کے اندروں سڑ بل گیا۔

گانے دی ریکارڈنگ سُن کے جدوں ساحر باہر نکلیا تے گڈی وچ بیٹھتاں خیام آکھن لگا، ”ساحر صاحب، میں اپنے گانے ایس ریکارڈنگ تھیٹر وچ ریکارڈ نہیں کرنے۔ ایہتھے لوک میریاں دھناں چرا لین گے۔ ایہہ راجیش روشن وی کوئی میوزک ڈائریکٹر ہے؟ نرا چور۔ ایس دا باپ وی چور سی۔“

ساحر روشن نوں مدن موہن توں وی اُچا سمجھدا سی۔ خیام دی گل سُن کے حیران ہویا تے غصے وچ بولیا، ”خان صاحب، جے تھوڑی جہی کامیابی مل جاوے تاں دُلتیاں نہیں مارنیاں چاہیدیاں۔“

ساحر وچ حلیمی سی پر نال ہی کلا تمک غرور۔ اوس نوں اپنی پر تبھا داپتہ سی۔ اوس نوں ایہہ وی پتہ سی کہ جس نے اوس توں گانے لکھواؤنے ہن، اوہ اوسے توں ہی گانے لکھوائے گا۔ اوس دے گیتاں وچ اک عجیب درد تے ہوک سی جو ہور کسے وچ نہیں سی۔ اوس دا کسے ہور گیت کار نال مقابلہ نہیں سی۔ سبھ اوس نوں گورو مندے سن تے اوس دے اگے جھکدے سن۔

ساحر کجھ گنے چنے ڈائریکٹراں پر وڈیوسراں لئی ہی گیت لکھدا سی۔ جدوں بی. آر. چو پڑہ تے اوسدا اچھوٹا بھرا لیش چو پڑہ علیحدہ ہوئے تاں اوس نے لیش چو پڑہ لئی گیت لکھنے منظور کیتے۔ اوس نے اک چو پڑہ ہی چنیا۔

‘کبھی کبھی تے ہور بہت ساریاں فلماں دے گیت اوس نے لیش لئی لکھے۔ پر جدوں اوس نے ’سلسلے‘ بناؤنی شروع کیتی تاں گیت کسے ہور شاعر دے سن۔ فلم فیل ہو گئی۔

میں ساحر نوں پچھیا، ”توں ’سلسلہ‘ لئی گیت کیوں نہیں لکھے؟“

اوہ بولیا، ”لیش میرے کول آیتے اوس نے کہانی دے سین تے گیتاں دیاں تھاواں دسیاں تے آکھیا کہ میں دو گیت پنج دناں وچ لکھ دیواں۔ میں اوس نوں آکھیا، ”شوٹنگ تاں پندرہ جولائی نوں ہونی ہے تے اج صرف چار اپریل ہے۔ مینوں گھٹ توں گھٹ دس بارہاں دن چاہیدے ہن۔ آخر میں جے کوئی جھکھ مارنی اے تاں ایس دی کوئی تمک تاں ہونی چاہیدی ہے۔ میں بُن تیک پنج چھ سو گانے تاں لکھے ہون گے۔ سارے ہی محبت دے۔ آخر کنے کو نویں شبنو نیں طرحاں بیڑ سکدا ہاں۔ مینوں لکھن لگے سوچنا پیندا ہے۔ میرا گھٹیا گیت وی باقیوں دے ودھیا گیتاں نالوں چنگا ہونا چاہیدا ہے۔ میں ساحر ہاں۔ بائاشو کمپنی وی نویں جوتے نوں جے اوس دی سلائی وچ رتا کو اُون ہووے، تاں کڈھ کے سٹ دیندی ہے۔

میںوں لکھن لگے سوچنا پسند ہے۔ لفظاں وچ غم دا بارود بھرن لئی تے کہانی نوں اگے تورن لئی تے نواں رنگ دین لئی سوچنا پسند ہے... میں دس دن توں پہلاں ایہہ گیت نہیں دے سکدا۔“

لش چوڑہ نوں جلدی سی۔ اوس نے ساحر نوں اپنی مشکل دسی کہ ست دناں پچھوں میوزک ڈائریکٹر ویلھا نہیں ہوناتے اوس پچھوں لتا منگیشکر باہر جا رہی ہے تے اوہ تن جولائی نوں واپس آرہی ہے تے اوس دا خاص ساؤنڈ ریکارڈسٹ صرف باراں اپریل نوں ریکارڈ کر سکدا ہے۔

ساحر شاید ایہہ گیت دو دن وچ ہی لکھ دیندا پر جدوں اوس نے لش دیاں گلاں سنیاں تاں اوہ اپنی گل تے اڑ گیا۔ اوس نوں ایس گل اُتے غصہ آیا کہ اوہ ہر اک دیاں تاریخاں مطابق فلم دی ریکارڈنگ تے شوٹنگ دی ویونٹ بنا رہی سی۔ پر ساحر نوں اوہ تھوڑے سمیں وچ ہی گیت رچن لئی آکھ رہی سی۔ ساحر نوں ایہہ گل منظور نہیں سی۔ اوہ اپنی شاعری نوں تیجے چوتھے درجے تے نہیں سی دیکھنا چاہندا۔

جدوں لش نے ضد کیتی تے آکھیا کہ ہور شاعر تاں دو تن دناں وچ لکھ سکدے ہن تاں ساحر بولیا، ”اوہناں توں لکھوالو۔“

لش چوڑہ دی دس سال دی دوستی ختم۔ فلمی ناٹھ ٹٹ گیا لش نوں ایس دا بہت دکھ ہویا۔ اگلی فلم لئی ساحر لکھن لئی تیار نہیں سی۔ ساحر دے گیتاں لئی ہور بے شمار پروڈیوسر انتظار کر رہے سن۔

اوہ انقلابی سی پر انقلابی رنگ اوس نوں ہر ویلے نہیں سی چڑھیا رہندا۔ اوس وچ انقلابیاں والا جوش نہیں سی، صرف ہوش سی۔ کڑتن سی، سنیں ازم سی۔

اوہ کئی وار انقلاب دامدق اڈاؤند اتے اپنے ساتھیاں نوں ناراض کر لیندا۔ پراس وچ اتنی مٹھاس تے جذبے دی رچنا تمک بادشاہت سی کہ کوئی اوس نال ناراض نہیں سی ہوسکدا۔ 1961 دی گل ہے۔ کانگو دے وڈے لیڈر لمبادا قتل ہو گیا۔ ساری دنیا وچ ایس قتل دے خلاف روس دکھالا ہویا۔ ایس جوان انقلابی لیڈر دی موت اتے لوکاں دا خون کھولن لگا۔ جلسے ہوئے، جلوس نکے، مظاہرے ہوئے۔ شاعران نے اوس دی موت اتے سامراجیاں دے خلاف نظماں لکھیاں۔ میڈیگاں کیتیاں۔

نویں دلی وچ انتر راشٹری امن کانفرنس ہوئی جس وچ اٹلی دے مشہور ناولسٹ کارلو لیوی تے فرانس دے سائنسدان تے نوبل انعام جیتو جیولس کیوری تے بھارت دیاں وکھ وکھ زبانان دے شاعر، کوئی تے کلاکار وی آئے ہوئے سن۔

بہمی توں علی سردار جعفری، سجاد ظہیر، خواجہ عباس، جاثرا اختر تے ساحر آئے ہوئے سن۔ پنجاب توں موہن سنگھ، نوتیج، سنتو کھ سنگھ دھیر، تے دو تن درجن ہو ر لیکھک وی ایس وچ شامل ہوئے سن۔

ہر کوئی لمبادی موت توں متاثر ظلم دے خلاف، ایس جوان خون دے خلاف، افریقی آزادی دے جنگ دے حق وچ نظم جاں گیت جاں لیکھ لکھ کے لیایا سی۔ ہر کوئی ایس امن یک وچ لمبادی موت اتے ساہتک بنجو کیر رہیا سی۔ ہر کوئی ایس غم دا بھاگی سی۔ وگیا نک بھون وچ وڈی میٹنگ سی۔

ساحر وی او تھے لے لے قدم بھر داتے جھومدا ہویا آکھیا۔ اوہ مسکرا کے بچھن لگا، ”کیوں جی، تیس وی لمباتے کوئی نظم لکھی ہے؟“
”ہاں۔“

”تسین؟“

”ہاں۔“

”تسین؟“

”ہاں۔“

”سبھ نے لکھی ہے؟“

”ہاں۔“

”ساریاں نے؟“

”ہاں۔“

”تاں فیر میں نہیں لکھی۔“ ایہہ آکھ کے ساحر ہسن لگا اوہی ہاسی جس وچ عجیب طرز تے معصومیت لکھی ہوئی ہوندی سی۔ ”جس نوں دیکھو لمبادے غم وچ ڈبیا ہو یا سی۔ مینوں سمجھ ای نہیں آؤندی کہ میں کیہ لکھاں مینوں ایس قتل دی کجھ سمجھ ای نہیں آؤندی۔ میرے من.... میرے من وچ کوئی گل ای نہیں آ رہی.... پر ایہہ سارے تاں.... لمبا... لمبا... لمبا....“

اوہ مسکرا رہی سی۔

میٹنگ ختم ہوئی تاں سردار جعفری نے ساحر نوں آکھیا، ”ساحر، تم نے کوئی نظم نہیں لکھی؟ شام کو مشاعرہ ہے۔ لوگوں کا ہجوم ہو گا۔ سب تمہاری نظم سننا چاہیں گے۔“

ساحر بولیا، ”آپاں نوں ایس دا پتہ ای نہیں۔ سمجھ ای نہیں آؤندی کیہ لکھاں۔“

جعفری بولیا، ”پر توں بمبئی توں تاں صرف ایس مشاعرے واسطے ہی آیا ہیں خاص چل کے۔ کجھ تے لکھ... چل، ہوٹل وچ چل دے ہاں، او تھے بیٹھ کے کجھ لکھ لوں.... بس

دوچار سطر اں... کچھ ہی... لوک تینوں سنن لئی آؤن گے۔ اوس ویلے توں... ایس موقعے اتے ضرور کچھ پڑھنا چاہیدا ہے۔“

سجاد ظہیر بولیا، ”ساحر، ایہہ بہت زیادتی ہے کہ توں کچھ نہ پڑھیں۔ بہت بُری گل ہے۔ تینوں ضرور کچھ لکھنا چاہیدا ہے۔“

پر ساحر نے اوہناں دی گل سنی اُن سنی کر دتی۔ اوہ بالکل بے لاگ سی، بالکل خالی۔ اوہ اوہناں سارے لوکاں نوں اُلو آکھ رہیا سی جو لمبا دی موت اُتے نظماں لکھ کے لیائے سن۔ اوس نوں کچھ چڑجہی ہو گئی سی۔ اوہ آکھن لگا، ”میں نہیں لکھ سکدا۔“

جنیت ہو ٹل جا کے سجاد ظہیر نے پھر آکھیا، ”ساحر، شام نوں مشاعرہ ہے۔ ساڈی عزت دا سوال ہے... توں....“

جعفری نے آکھیا، ”ایس نے ایس طرحاں نہیں مننا۔ اکو طریقہ اے...“
اوہ ساحر نوں پھڑکے دو بے کمرے وچ لے گیا۔ بیس دی بوتل، چکن سینڈ وچ تے سگریٹاں دا ڈبہ رکھ دتا تے آکھیا، ”لے... ایتھے بیٹھ! چار گھنٹیاں نوں بوہا کھولھاں گے...“
اوس نے باہروں کُنڈا جڑ دتا تے ساحر نوں اندر ڈک دتا۔

ساحر نے بیس پیتی تے سوں گیا۔

چارو بے اٹھیا تاں کمرہ بند سی۔

شام دے ست و بے مشاعرہ سی۔

جعفری چھو بے آیا، بوہا کھولیا۔ ساحر سگریٹ دے کش لارہیا سی تے بیٹھا لکھ رہیا سی۔
نظم تیار سی۔

مشاعرے دی صدارت فراق گور کھیوری کر رہے سن۔ بڑا بھرواں تے جوشیلا مشاعرہ
سی۔ بہت سارے شاعراں نے اپنیاں نظمیں پڑھیاں۔

جدوں ساحر نے نظم پڑھی تاں سناٹا چھا گیا۔ چُپ ورت گئی۔ موت دی چھاں لرز
اُٹھی۔ خون دے چھتے تے ظلم دے چنگیاڑے اُڈے تے دلاں اندر نظم دے شبد اُتر گئے۔
لوکاں نوں ہن تیک یاد ہن ایہہ شبد:
خون آخر خون ہے جم جائے گا
ظلم آخر ظلم ہے....

اج ساحر نہیں رہیا۔ فلمی گیتاں دی دُنیا بیوہ ہو گئی۔ ایس داسہاگ اُجڑ گیا۔ ایس دیاں
چوڑیاں ٹٹ گئیاں۔ ہن کون لکھے گا ظلم دے گیت، جوانی دے گیت، رات دے سناٹے
تے تڑپ دے گیت۔

ہن ساحر دا گھر سُنجا ہے۔ اوس دی ماں نہیں اوس دا ابا نہیں، اوس دا کوئی بھرا نہیں،
اوس دی کوئی بیوی جاں پت نہیں۔ ایہہ گھروں ساحر وانگ اوس اکٹھ دا ہنگارا بن کے رہ گیا۔ پر
اوس دے گیت اوسے طرحاں جوان ہن، اوہناں وچ ساحر دی معصوم ہاسی تے غم گونجدا
ہے۔

ریشماں

پچھلے سال ریشماں اچانک پاکستان توں نویں دلی آئی۔ کسے نوں ایس دا پتہ نہیں سی۔
بس راج کماری انیتا سنگھ نوں بمبئی توں ٹیلی فون آیا کہ پنج و بے ہوائی جہاز آرہیا ہے تے اوہ
ریشماں نوں ہوائی اڈے تے ملے۔

کپور تھلے دے شاہی گھرانے دی راج کماری انیتا سنگھ راجا پدمجیت سنگھ دی لاڈلی بیٹی
ہے۔ موٹیاں سیاہ اکھاں، گھنگھور سیاہ وال، چمپائی رنگ، اوہ دلی دیاں کلچرل محفلاں دی جان
ہے۔ ہر وڈا سنگیت کار تے گوٹیا ولایت خاں، روی شنکر، کشوری امونکر، پروین سلطانہ، منور
علی خاں، پاکستان توں آئے غلام علی تے طفیل نیازی انیتا سنگھ دے گھر دیاں محفلاں وچ
براجدے رہے ہن۔ ہر وڈا گوٹیا جو راجدھانی وچ آؤندا ہے انیتا سنگھ اوہناں دی خاطر مہارت
تے اوہناں دی سنگیت محفل سجاؤن وچ موہری ہوندی ہے۔
ہُن ریشماں آرہی سی۔

ریشماں داجدوں پہلا ریکارڈ ہائے اوربا، نہیں لگدا دل میرا 1969 وچ لنڈن راہیں
ہندوستان آیا تاں سارے اگ لگ گئی۔ ایہو جہی آواز جس وچ جنگلی قبیلے دا حسن تے دل نوں
دھوہ پاؤن والی ہوک سی، کدے نہیں سی سنی کسے نے۔ ایس وچ پنجاب دی روح گوٹجی
سی۔ جے کوئی ریشماں دے گیت نوں سندا دل پھڑکے بیٹھ جاندا۔ اوہنیں دنیں شوکار بٹالوی

نے مینوں پچھیا، ”توں سنیاے ریشماں دی گیت؟ نس گئی سپنی، رووے سپیرا، ہائے اور با،
 نہیوں لگد اول میرا۔‘ شونے ایہہ گیت اپنی آواز وچ سنایا۔ ایس وچ عجیب دین تے درد سی۔
 ریشماں جھٹ پٹ ہی اک اچنبھے بھری کتھا بن گئی۔

اوس دے ریکارڈ دے ٹیپ بنے تے لوکاں نے اگوں ایس ٹیپ دی نقل، تے ٹیپ در
 ٹیپ دی نقل کر کے لکھاں گھراں وچ ریشماں دا گیت پہنچ گیا۔ ریشماں دی آواز وچ اتنی
 شکتی تے سوز سی کہ اصل گیت دیاں نقلاں وچ وی جادو بھری کشش نہیں سی ٹی۔

اینٹا سنگھ توں پتہ لگا کہ ریشماں اچانک ہی کراچی توں بمبئی آئی۔ دلیپ کمار نوں پتہ لگا
 تاں اوہ کار لے کے اوس دے نئے ہوٹل وچ اوس نوں ملن گیا تے آکھن لگا، ”ریشماں، میں
 تاں تیرا فین ہاں۔“

دلیپ کمار نے ریشماں تے اوس دے دورشتے داراں دا فانیو سٹار ہوٹل ’سی راک‘ وچ
 ٹھہرن دا انتظام کر دتا۔ اوس دے سارے خرچ وچ دا ذمہ لیا۔ رات نوں اوس نے پالی ہل
 اتے اپنے بنگلے وچ ریشماں لئی اک پارٹی دتی جس وچ بہت سارے فلم سٹار تے میوزک
 ڈائریکٹر سن۔ سائر ابانو وڈا تھاں لئی لوکاں نوں مصری ونڈ رہی سی۔ سائر ابانو دی ماں نسیم بانو جو
 کسے ویلے اپنی خوبصورتی لئی مشہور سی تے جس نے ’پکار‘ فلم وچ ہیر وئن دا پارٹ کیتا سی تے
 جس نوں ’پری‘ چہرہ نسیم‘ آکھیا جاندا سی، ایس پارٹی وچ ریشماں نوں سنن لئی اتا ولی بیٹھی سی۔
 نسیم بانو دی ماں شمشاد بائی جو 1930-32 وچ مشہور گاؤن والی سی تے شمایاں دے ناں نال
 مشہور سی سوٹی ٹیکدی ہوئی بڈھی نانی دے روپ وچ ریشماں دی آواز سنن نوں بیٹھی سی۔

ریشماں گارہی سی تے فلمی جگت دے سپر سٹار بار بار واہ واہ کر دے اوس دے صدقے
 واسطے کہتی۔ ایس توں چکچوں امجد خاں نے بہت وڈی پارٹی ریشماں واسطے کیتی۔ اوس چکچوں

راج کپور نے اپنی مشہور کاٹچ وچ دعوت دتی جس وچ سارا کپور خاندان تے ہو ر فلمی ستارے موجود سن۔ ریشماں ایہناں سپر سٹارز سی سٹار سی۔

رات دے تن وے تیک ریشماں گاؤندی رہی۔ راج کپور بار بار اپنے سینے اتے کئے مار رہیا سی تے آکھ رہیا سی، ”ہائے اور با! قربان جاواں.... ہائے اور با!“ اوس دیاں اکھاں وچ خوشی تے درد دے ہنجوسن۔

کیہ ایہو جہی آواز وچ مچ زندہ سی؟ کیہ کوئی ریشماں واقعہ ہی موجود سی؟ کیہ ایہہ حقیقت سی؟

میں ساریاں گلاں سوچ رہیا ساں۔

اک دن تن وے بیتا سنگھ دا ٹیلی فون آیا کہ میں فوراً آ جاواں۔ ریشماں نے ساڈھے تن وے کتے جانا سی۔ ایہی ویلا سی اوس نوں ملن دا۔

میں دس منٹ وچ جو رباغ دے گیٹ ہاؤس وچ پہنچیا۔ کیمرا، ٹیپ ریکارڈر تے کاغذ پنسل نال لے گیا سی، کیونکہ شاید مینوں دوبارہ موقع نصیب نہ ہووے کہ میں ایس جادو بھری ٹپری واسن نوں مل سکاں۔

دربان نے میرا ناؤں پچھیا تے کمرے ول اشارہ کیتا کہ میں اندر چلا جاواں۔

میں کیمرا باہر ہی چھڈ گیا۔ کیمرا ہتھ وچ ہووے تاں آدمی ایوں لگدا ہے کہ جویں کوئی بندوق چکی کسے جوگن دے درشناں لئی جاواں۔ مینوں دسیا گیا سی کہ ریشماں کیمرا تے ٹیپ ریکارڈر توں بہت گھبر اؤندی ہے۔

دستک دے کے اندر داخل ہو یا تاں دیکھیا اوہ وڈے پلنگھ تے بیٹھی پان کھار ہی سی۔
 اوس دے نک وچ ہیریاں جڑیا لونگ سی، گٹ اتے سونے داموٹا کڑا تے پیراں وچ پنچبیاں۔
 سراتے ٹمکنیاں والی ہری چنی، کھلی قیض چوڑے پونچیاں والی سلوار۔
 اک پاسے دو آدمی بیٹھے سن، سلیٹی سلوار تے کڑتا پائی اوس دے رشتے دار جو پاکستان
 توں اوس دے نال آئے سن۔ اینتا سنگھ نال دی منجی اُتے بیٹھی سی۔

میرے بارے اینتا سنگھ نے پہلاں ہی ریشماں نوں دس دتا سی۔ ریشماں مینوں دیکھ
 کے کھڑی ہو گئی تے اوس نے اپنے دوویں ہتھ اگے کر دتے۔ میں اوس دے ہتھال نوں ستکار
 نال پھڑیا تے جھک کے آکھیا، ”بہت خوشی ہوئی تہاںوں مل کے۔“
 ”تشریف رکھو،“ اوہ بولی۔

اوس دے پہلے بول ہی گونجیوں سن۔
 اسیں گلاں کرن لگے۔

ریشماں داسریر بھرواں، نین نقش نکھے، اکھاں کرنجی جو ریگستان وچ رہن والے دیاں
 ہوندیاں ہن۔ اوس دے بلھاں اتے ٹپری واسناں دا کھلا انداز سی، سبھا کھلا ڈلھا جس اتے
 اجو کے کلچر دا کوئی لپ نہیں سی۔

اوس نوں دیکھ کے تل کے احساس ہو یا جویں میں ایس عورت نوں بہت وار دیکھیا
 ہے۔ اوس دی شہرت داتشاہانارعب فوراً ہی مٹ گیا تے اوہ تکرڑے خُشے والی سکلی گرنی جاپن
 لگی۔

تھوڑیاں جہیاں رسمی گلاں ہون پچھوں اوس پچھیا، ”کیہ پیو گے؟ ٹھنڈا کہ گرم؟“
 میں آکھیا، ”ٹھنڈا۔“

اوس پلنگھ اتے بیٹھی نے نوکرنوں آکھیا، ”بلونت جی لئی و مٹولے آؤ۔“

اینٹا نگھ بولی، ”و مٹو نہیں، لکا۔“

ریشماں نے شاید بچپن وچ کسے میلے وچ و مٹو پیتا ہووے گا جاں سنیا ہووے گا۔ اوس

نوں کوکا کولا، لکا، پھینٹا سبھ و مٹولگ رہے سن۔

میں پچھیا، ”تسیں گانا کتھوں سکھیا؟“

”اللہ نے دتا ہے۔“

”میرا مطلب ہے تہاڈی اپنی منجھی ہوئی آواز ہے، ایہہ بغیر سکھے جاں ریاض دے ممکن

نہیں ہے۔“

”اللہ جان دا ہے کہ میں کتے نہیں سکھیا۔ اسیں بیکانیر دے رہن والے ہاں....

راجستھان دے، ریگستان دے۔ رتن گرھ داناں سنیا ہووے گاتسیں؟ اوس توں تن میل

ساڈا پنڈ سی۔ میرا باپ و پار کرداسی گھوڑیاں تے اوٹھاں دا۔ اسیں بنجارے ہاں۔ اج ایتھتے

کل اوٹھے۔ جد ساڈا قافلہ چلدا اتاں جتھے رات پے جاندی اوٹھے اسیں ڈیرہ لالیندے تے

تاریاں ہیٹھ سوں جاندے۔ ساڈے قبیلے دے پندراں ویہہ ٹبر سن تے ڈیڈھ دو سو جی۔

سارے اکٹھے ہی تہ دے رہندے تے آپس وچ دے شگنیاں تیوہاراں نوں مناؤندے۔ چار

چار سو میل لما سفر کیتا اکو ویلے۔ پیدل۔ ریت وچ۔ بیکانیر توں بہاول پور، ملتان، سندھ،

حیدرآباد۔ اوٹھاں دیاں گھنٹیاں وجدیاں تے میں اُچی آواز وچ گاؤندی میلاں تک ٹری

جاندی۔ کھلی فضا وچ گان دا اپنا ہی مزہ ہے۔ اللہ تہاڈے نال ہوند اہے۔

”میں بیابان تے اجاڑ وچ گاؤن دی عادی ساں۔ میں بند کمرے وچ بیٹھ کے گاؤن

بارے سوچ ہی نہیں ساں سکدی۔ میں کوئی ریاض نہیں کیتی۔ ریاض کرن نال کیہ ہوند اہے۔

جے تہاڈے اندر رُ نہیں تاں ساری عمر ریاض کردے رہو کجھ نہیں بن دا۔ ایہہ اللہ دی دین ہے جس نوں چاہے بخش دیوے۔“

تھوڑی دیر رُک کے بولی، ”اللہ جان دا ہے مینوں ایہہ نہیں پتہ کہ میں کدوں گاؤنا شروع کیتا۔ بچپن توں ہی شوق سی۔ میلیاں وچ اسیں گھوڑے تے اوٹھ وپچن جاندے تاں اوتھے میں قوالیاں سُندی جاں کوئی کھیڈاں جاں تماشہ ہو رہیا ہونداتے اوس دے گیت سُندی۔ میں سوچدی، ریشماں ایہہ لوک کنا چنگا گاؤندے نیں۔ رب کرے ریشماں توں وی ایس طرحاں کدے گا سکیں۔ تیراوی کدے ناں ہووے۔ میں سن سن کے ہی گانا سکھیا۔ تُردی پھر دی ریگستاناں نوں گاہندی میں اُچی آواز وچ گیت گاؤندی سی۔ کیہ پتہ سی کہ کسے دن بخارن لنڈن دے وڈے سٹوڈیو وچ گاؤے گی تے نیویارک وچ پروگرام کرے گی۔ میں اللہ دی شکر گزار ہاں۔ میرے گلے وچ اللہ وسدا ہے۔ میرے ساہ وچ اوس داساہ ہے۔ اوسے دا کرم تے اوسے دا فضل۔“

ریشماں دی کہانی ہُن سبھ نوں پتہ ہے۔ اوس دے وڈے راجستھان دے رہن والے سن۔ اک وار اوہناں دا قافلہ پشاور اُتریا تاں اوتھے ہی ریشماں پیدا ہوئی۔ دیش دی ونڈ ویلے اوس دی عمر دو سال دی سی۔ اوہ خیمیاں تے قافلیاں وچ جوان ہوئی۔ اوہ اکی سال دی سی جدوں اوس نے اپنے بھرا دی منت منی۔ اوہناں دا قافلہ حیدر آباد سندھ گیا تے اوہ پنڈ سیہون وچ شاہ قلندر دے مزار اُتے گئی۔ اوتھے اوس نے قوالی گائی۔ قوالی دے بول تے دھن اوس نے خود ہی گھڑی سی تے ایہہ سی: دما دم مست قلندر۔ ایس موقعے اتے شر دھالو آں وچ پاکستان ریڈیو دے ڈائریکٹر سلیم گیلانی وی موجود سن۔ سلیم گلانی ایہہ آواز سن کے حیران رہ گیا تے اوس نے آکھیا، ”توں بہت سوہنا گاؤندی ہیں۔ تیرا ناں کیہ اے کڑیئے؟“ ریشماں

نے اپنا ناں دسیا تاں سلیم گلانی نے پچھیا، ”ریڈیو اتے گاویں گی؟“ ریشماں نے آکھیا، ”مینوں نہیں پتہ۔“ گیلانی نے اپنا کارڈ تے پتہ دتا تے آکھیا کہ اوس دے بُر دے سارے لوکاں دا کرایہ تے خرچ ورج ریڈیو پاکستان دیوے گا جے اوہ کراچی جا کے ریڈیو اُتے گا دے۔ ریشماں نے کارڈ اپنی کڑتی دی جیب وچ رکھ لیا۔ تے آکھیا، ’اچھا۔‘

ایس پچھوں اوہناں دا قافلہ تَر گیا۔

دو سالوں پچھوں قافلہ گھمدا گھمدا اندامتان آیا۔ ریشماں دے ابا، تے ماں تے بُر دے لوکاں نے سوچیا، کراچی شہر بہت سوہنا تے وڈا سُنیندا ہے۔ اوہ تھے چلیے تے چل کے شہر دیکھیے۔

اوہ کراچی آئے تاں ریشماں نے سلیم گیلانی دا پرانا کارڈ کڈھ کے ریڈیو دا پتہ کیتا تے پچھدے پچھاؤندے ایہہ لوک ریڈیو دیکھن آگئے۔ اوہ تھے دربان نے اندر نہ جان دتا۔ بہت منتاں کیتیاں تے آکھیا کہ اوس نوں سلیم گیلانی نے بلایا ہے۔ اک اہلکار نے پچھیا، ”کدوں؟“ دو سال ہوئے ریشماں نے آکھیا۔ اوہ ملازم بولیا، ’بہت چھیتی آگئے تسیں۔‘ کجھ لوک ہس پئے۔ آخر ریشماں تے اوس دا بُر سلیم گیلانی نوں ملیا تاں اوہ ریشماں نوں دیکھ کے بہت خوش ہويا۔ ریشماں نوں سٹوڈیو وچ لجا کے گاؤن لئی آکھیا تاں ریشماں بولی، ”میں مزاراتے ہی گا سکدی ہاں تے اوسے طرحاں ہی گاواں گی۔“

ریشماں دے کئی گانے ریڈیو ڈائریکٹر نے ریکارڈ کر لئے۔ اک فوٹو گرافر نے ریشماں دا فوٹو وی لیا۔ ایس توں اوہ ناراض ہو گئی تے قافلے نال چلی گئی۔

ریشماں دے گانے براڈکاسٹ ہوئے تاں سارے پاکستان وچ ایس آواز دی شہرت پھیل گئی۔ ایس آواز وچ عجیب درد سی۔ اک چیس، فضا وچ گونجی ٹونے ہاری کشش۔

پر ریشماں دا کوئی پتہ نہ لگیا کہ اوہ کتھے ہے۔ اوس دانہ کوئی گھر سی، نہ پتہ، نہ پکا ڈیرہ۔
 قافلہ تر دا گیا تے ریشماں اپنی شہرت توں بے خبر سی۔
 فیر سلیم گیلانی لوں اشتہار چھپیا جس وچ ریشماں دی تصویر وی سی جے کوئی ایس
 کڑی دی خبر دیوے گا اوس نوں دو ہزار روپیہ انعام ملے گا۔ ریشماں دی تصویر بہت سارے
 رسالیاں وچ چھپی۔

جدوں ریشماں دا قافلہ تُردا پھر داملتان آیا تاں اوتھے اوس نے اک رسالے اُتے اپنی
 تصویر دیکھی۔ اوہ دپٹہ، اوہی جھمکے۔ ریشماں نے کچھ گچھ کیتی کیونکہ اوہ خود نہیں سی پڑھ
 سکدی۔ لوکاں دے کہن اتے اوس نے اردو وچ اک چٹھی سلیم گیلانی نوں لکھوائی۔ قبلے
 دے لوک ریشماں دا فوٹو دیکھ کے ناراض ہوئے کہ کیوں اوہناں دی بیٹی دا فوٹو بازاراں وچ
 وک رہیاسی۔ تھوڑے دنا پچھوں سلیم گیلانی دا جواب آیا تے اوس نے فیر ریشماں نوں ریڈیو
 اتے گاؤن لئی منت کیتی تے ریشماں من گئی۔

میرے نال جو رباغ دے گیسٹ ہاؤس وچ بیٹھی گلاں کر دی ریشماں نے آکھیا:
 ”بلونت جی، میں تاں بخارن ساں۔ کھدر ساں، لوکاں نے ریشم بنا دتا۔ تہاڑے جے
 بھراواں تے بھیناں دی میں شکر گزار ہاں۔ میں پاکستان دی شکر گزار ہاں جس نے مینوں
 تھلاں وچوں ڈھونڈ کے ریشماں بنا دتا۔ تسیں سنو گے کجھ؟ میرے کول واجا نہیں۔ میں ایستھے
 گاؤن نہیں آئی۔ اپنے رشتے داراں نوں ملن۔ کجھ بمبئی وچ سن تے کجھ دلی وچ ہُن تے باقی
 دے میرے پنڈ رتن گرھ دے نیڑے۔ میرے ابا نے آکھیا سی کہ میں اپنے پنڈ ضرور
 جاواں۔ جی کر دا ہے اوس تھاں نوں دیکھاں جتھے میرے دادے تے پڑدادے دیاں قبر اں
 ہن... اوس ریت نوں ہتھ لاؤن نوں جی کر دا ہے جتھے اوہ سُتے پئے ہن.... اوسے شہر وچ

ساہ لین لئی... میں تینتی سالوں پہلی وار ہندوستان آئی ہاں تے ایہتھے مینوں بہت پیار ملیا ہے۔ بمبئی وچ دلیپ کمار صاحب نوں ملن نوں جی کر داسی تے اوہ میرے نکے ہوٹل وچ آئے تے مینوں نال لے گئے۔ راج کپور صاحب دا جواب نہیں۔ اوہناں دے پُت نے مینوں اپنی نویں فلم دکھائی۔ کیہ ناں ہے اوہناں دے پت دا؟ تے امجد خاں تے کلیان جی آنند جی تے ہوو بہت سارے لوک۔ کس کس دا ناں لواں؟ تے راج کمار انیتا میری دیکھ بھال کر رہی ہے ایہتھے دلی وچ۔ ایہہ میری بھین ہے... میں ایہتھے رشتے داراں نوں ملن آئی ہاں، گاؤن نہیں آئی۔ میں حضرت نظام الدین اولیادی درگاہ اتے گئی۔ اوہناں دے حضور وچ حاضری بھری۔ نیاز ونڈی۔ چادر چاڑھی۔ حضرت امیر خسرو دے دربار وچ وی گئی۔ کل میں غالب نوں ملن گئی ساں۔ بڑا سکون ملیا۔ بڑا پیار ملیا۔ بس تن چار دناں وچ میں اجیر شریف جاواں گی، غریب مہمان نواز دے دربار وچ حاضری بھرن تے نیاز ونڈن۔ مینوں پیراں فقیراں تے اولیاواں نال عقیدت ہے۔ جد میں گاؤندی ہاں تاں اوہناں داسایہ میرے سر اتے ہوندا ہے۔“

میں آکھیا، ”ریشماں جد نوں ہیر گاؤندی ہیں تاں شدھ بھیروی ہوندی ہے۔“
 اوس نے آکھیا، ”تہانوں بھیروی پسند ہے ناں؟ ایہتھے میرے کول واجا نہیں۔ اسیں کوئی سازوی تاں نہیں لے کے آئے۔ چلو، بغیر واجے دے سی سہی۔“
 اوس نے سُر لایا تے وارث شاہ دی ہیر دے ایہہ بول گاؤن لگی:
 ”ہیر آکھیا جو گیا جھوٹھ آکھیں
 کون رٹھڑے یار منا وندا ای۔“

کمرہ اوس دی آواز نال گونج اٹھیا۔ دو وار ٹیلیفون دی گھنٹی وجی، ایئر کنڈیشنر دی آواز وی سی، پر ریشماں دی آواز اپہناں اتوں دی فضا وچ اچے گنبد تے مینار اُسار رہی سی۔ اوس دی آواز وچ صحرادی اذان سی، اک مقناطیسی طاقت۔ اوس دا چہرہ پگھل گیا تے حسین ہو گیا۔ اوس دی آواز نوں صرف میرے کن ہی نہیں سن ئن رہے سکوں میرے جسم دا ہر مسام ایس نوں محسوس کر رہی سی۔

ایس آواز وچ کیہ سی؟ ایس وچ کالے ناگ سن اک عجیب زہریلی کشت جو مینوں ڈس رہی سی۔ کدے کدے سرتوں پیراں تیک جھنجھنی دوڑ جاندی۔ اک سیک آرہی سی تے اوس دی آواز وچوں۔

ایہہ گیت بھیر وی وچ سی۔ اوہ آکھ رہی سی، ’کون رٹھڑے یار مناوند ای۔‘ اوس نے دل سلویں ہیک لاکے آکھیا:

”دیواں چوریاں گھید دے بال دیوے

وارث شاہ جے سناں میں آوند ای۔“

ایس وچ پنجاب دے رُٹھڑے متراں نوں ملاؤن دے جھوٹے پنیاں دی پکار سی۔ عجیب طرحاں ہندوستان تے پاکستان دے پنجابی دوستاں، رشتے داراں تے محبوب ساتھیاں دے وچھڑن دے غم وچ ڈبی ہوئی آواز۔ ایہہ صرف شبد نہیں سن، اوس دی آواز نے شبد اں نوں پر بھوتک ارتھ بخش دتے سن تے نویں بھاشا دے منتر پھوک دتے سن۔

ریشماں دے گاؤن دا انداز بہت وچتر تے نویکلا ہے۔ اوہ سردی پوری شکتی نوں نچوڑ کے ایس دارس پلاؤندی ہے۔ اوہ لتا منگیٹکر تے بیگم اختر جاں سریندر کور نال نہیں ملائی جا سکدی کیونکہ ایہہ محفلاں وچ گاؤن والیاں ہن۔ ریشماں دی آواز وچ لاٹاں بلدیاں ہن۔

گیت کیا تاں ریشماں آکھن لگی، ”ایس وار میں شاید پنجاب نہ جاسکاں پر چنڈی گڑھ
تے جالندھر جان نوں بہت جی کر داہے۔ اپنے پنجابی بھراواں نوں گا کے سناؤن دی بڑی تمنا
ہے۔ انشا اللہ میں کدے ضرور جاواں گی۔“

ریشماں دے گانے اندر تن مہان گاؤن والیاں داسمیل ہے جیہناں نوں میں اپنی
زندگی وچ سنیا: زون بانز جو کیلفورنیاں وچ جواناں دے کھلے جلسیاں وچ جنگ دے خلاف
گیت گاؤندی ہے تے لوکاں دادل موہندی ہے۔ (اوس دیاں نساں وچ سپین دے ٹپری
واساں داخون ہے)؛ مصر دی مشہور گانکہ کلم جس دی آواز وچ قرآن دیاں آیتاں لڑدیاں
ہن؛ رایا جس نوں میں ماسکو دے چپسی تھیڑ وچ نچدے تے گاؤندے سنیا تے جس نے
میرے نانک سوہنی مہینوال وچ سوہنی دی سہیلی ریشماں داپارٹ کیتا سی۔

ریشماں نوں ایہہ نہیں پتہ کہ ایم۔ ایف۔ حسین کون ہے، یا مئی کرشنامورتی کون ہے،
القاضی کون ہے، خشونت سنگھ کون ہے۔ پر ایہہ سارے جان دے ہن کہ ریشماں کون
ہے۔

ریشماں نوں پاکستان سرکار نے لنڈن بھیجا جتھے اوس نے ہزاراں دے ہجوم اگے دما
دم مست قلندر گایا۔ ایہہ گیت کنیاں نے نقل کر کے شہر ت حاصل کیتی بگلا دیش دی رونا
لیلیٰ نے ایسے گیت نوں گا کے بمبئی تے دلی نوں موہیا؛ جالندھر دی بی بی نوران نے وی
ریشماں دے انداز نوں اپنا کے ایسے گیت نوں پنجاب وچ توریایا۔ پر ریشماں جدوں گاؤندی
ہے تاں اوس دامن تے دھیان اپنے پیرول ہوند اہے تے جذبے داصدق حدوں ڈونگھا۔ اوہ
پیراں فقیراں دیاں منوتاں کردی ہے۔ اوس دی پیراں فقیراں دی لگن تے اوہناں دے

در بار وچ حاضری دین دا جذبہ سچا ہے۔ اوہ ایسے طرز دا جیون جیوندی ہے۔ اوس دے سہاں وچ پیراں فقیراں دی دھڑکن ہے۔

اوہ دنیاں دے وڈے شہراں وچ جا کے اُتسواں تے میلیاں وچ گا چکی ہے۔ یورپ، امریکہ، مڈل ایسٹ۔ ترکی وچ اوس نوں انتر راشٹری میلے اتے گاؤن لئی سونے دامیڈل ملیا۔ پاکستان نے اوس نوں 1980 وچ ’فخر پاکستان‘ دے خطاب نال نوازیاتے پنجاب ہزار روپیہ تے زمین دتی۔

جدوں میں پچھیا کہ پنجاب دے گاؤن والیاں وچوں اوس نوں کون پسند ہے، تاں اوس اُترتا، ”بڑے غلام علی خاں تے سریندر کور مینوں بہت پسند ہن۔“

دلی وچ ریشماں باراں دن رہی۔ اوس نے کئی محفلاں وچ رات دے تن تن وچے تیک گانا گایا۔ اوس دے پرسنک اوس دے درشناں نوں ترس دے رہے۔

وزیر اعظم اندرا گاندھی دے گھروں مینوں ٹیلیفون آیا کہ ریشماں کتھے ہے۔ پردھان منتری دے ملازم ریشماں دا پتہ کر رہے سن۔ اندرا گاندھی نے خواہش ظاہر کیتی سی ریشماں نوں ملن دی تے اوس دا گانا سنن دی۔

پچھلی رات ریشماں نے مینوں دیسی کہ اگلی سویر اوہ اجیر شریف چلی جاوے گی تے او تھے جا کے خواجہ چشتی دی درگاہ اتے نیاز چڑھائے گی۔ شاید چل ہی نہ گئی ہووے۔

میں جھٹ انتا نوں ٹیلیفون کیتا تے اوس پچھوں جو رباغ دے گیسٹ ہاؤس۔ تن چار تھاواں اتے ٹیلیفون کر کے میں آخر اوس نوں لہجہ لیا۔ اوہ اجے اجیر نہیں سی گئی۔

میں اوس نال گل کیتی تاں اوہ بہت خوش ہوئی۔ وزیر اعظم دے گھروں اوس نوں ٹیلیفون گیتا تے گل پکی ہو گئی کہ اوہ پنج وچے اندرا گاندھی دی کوٹھی پہنچ جاوے گی۔

میں ریشماں کول چارو بے بی بچ گیا تاں جو اوہ تیار ہو جاوے۔

اوہ آکھن لگی، ”اللہ دافضل ہے کہ میری آواز اندرا گاندھی دے کن تک پہنچے گی۔ اوہ تہاڑی بادشاہ ہے... تے میری وی... ایہہ ساڈا فرض ہے کہ بادشاہ دے جور وچ گائیے۔ اللہ دی کرامات ہے۔ اوہ کسے نوں چاہے فقیر بنا دیویں چاہے بادشاہ۔“

اوس نے گل وچ سونے داموٹا کنٹھا پالیا، نک وچ نتھ جس وچ لال نگ جڑے ہوئے سن تے سراتے ہرے ٹمنکیاں والی راجستھانی اوڑھنی لے لئی۔ پیراں وچ چاندی دیاں پنخیاں۔

میری چھوٹی کار وچ ریشماں تے اوس دے ساتھی بیٹھے تے اسیں پونے پنج وے 1۔ سفید گنج روڈ، پہنچ گئے۔ جدوں کوٹھی اندر داخل ہون لگے تاں دو سکیورٹی افسراں نے کار روکی تے ساڈا ناں پچھیا۔ میں ریشماں دا ناں دسیا تے آکھیا کہ وزیراعظم نال پنج وے ملاقات ہے۔ بغیر کوئی ہور سوال پچھے اوہناں نے سانوں اندر جان دتا۔

اگے سوشل سیکریٹری اوشا بھگت کھڑی سی تے اوہ سانوں اندر لے گئی۔

سادھارن وڈے کمرے وچ قالین وچھیا ہو یا سی۔ کھڑکی کول دو سونے پئے سن، تے دو بے سرے اتے چٹی چادر وچھی ہوئی سی جس اتے ریشماں تے اوس دے ساتھی بیٹھ گئے۔ تھوڑے چر پچھوں اندرا گاندھی داخل ہوئی تاں سارے جنے اٹھ کھڑے ہوئے۔ اوس نال سونیا گاندھی سی، محمد یونس تے اٹھ دس ہور نکٹ ورتی عورتاں۔

اندرا گاندھی ریشماں کول گئی تے اوس نوں جی آیاں آکھیا۔ پھر اوہ ساہمنے سونے اتے بیٹھ گئی تے اوس دے نال کئی جنیاں ہور۔ سونیا قالین اتے باقی لوکاں نال بیٹھی۔

ریشماں نے اپنی ٹپری واسی وشال مسکراہٹ نال آکھیا، ”اجازت ہے؟ گاواں؟“

اوشا بھگت نے ریشماں لئی چاہ دا آرڈر دتا سی تے بہرہ چاہ لے آیا سی۔ مسز گاندھی نے آکھیا، ”آپ پہلے چائے پی لیں۔“

ریشماں بولی، ”چائے نہیں، اب تو گانے کو جی کرتا ہے۔“

مسز گاندھی دے بلھاں اتے موتیا مسکراہٹ جاگی، ”ہمارے پاس بہت وقت ہے.. بہت وقت... آپ پہلے چاہ پی لیں۔“

ریشماں نے ہتھ جوڑ کے آکھیا، ”اب توں صرف گانے کو ہی جی کرتا ہے۔“

کمرے دا ایئر کنڈیشنر تے کچھ بند کر دتے گئے۔ سناٹا چھا گیا۔

ریشماں دی آواز گونجی، ”ہائے اور بتا...“

اک کمبنی پھر گئی سنن والیاں دے سر پر وچ۔

نیڑے بیٹھی سونیا نوں میں پچھیا، ”تہا نوں ایس گیت دی سمجھ آؤندی ہے؟“

اوہ بولی، ”ساڈے کول ریشماں دے ٹیپ ہن۔ اسیں ایہناں ٹیپاں نوں بار بار سنیا ہے۔ مینوں ریشماں دی آواز بہت چنگی لگدی ہے۔“

ریشماں اک گھنٹہ گاؤندی رہی۔ سارے جنے اوس دی آواز نال کیلے بیٹھے سن۔

مسز گاندھی نے اٹھ کے ریشماں نوں جیپھی پائی۔ اوس نوں تحفے وجوں اک سنہری گھڑی پیش کیتی، تے دروازے تیک چھڈن آئی۔

ریشماں نے مینوں آکھیا، ”یقین ہی نہیں سی آرہیا کہ میرے سامنے مسز اندرا گاندھی بیٹھی میرا گیت سن رہی ہے۔ اوہ بادشاہ ہے۔ پر مینوں ایوں لگیا جیویں میری وڈی بھین ہووے۔ ایہہ سبھ خواب لگدا ہے۔“

تن دناں پچھوں انیتا سنگھ دا ٹیلیفون آیا کہ اوہ شام نوں ریشماں نال میرے گھر کھانا کھان آوے گی۔

میں اٹھ دس دوستاں نوں گھراک نکی جہی محفل واسطے بلا لیا۔ ایہناں وچ بہتے اوہ لوک سن جو آرٹ تے تھیڑ تے سنگیت وچ دلچسپی رکھدے سن۔

میرے نکلے ویڑھے وچ چن دی چاننی وچ ریشماں رات دے دوو بجے تیک گاؤندی رہی۔

میں اوس نوں جو رباغ دے گیٹ ہاؤس وچ دوبارہ ملن لئی گیا۔ دربان نے اندر جان دا اشارہ کیتا۔

ریشماں وڈے پلنگھ اتے چونکڑی ماری بیٹھی سی تے اوس دے اگے میٹ دی ہانڈی، سر ہوں دے ساگ داوڈا کوالاتے کئی دیاں روٹیاں دی چنگیر رکھی ہوئی سی۔ ایہہ پلنگھ ہی اوس دادستر خوان سی۔ اوس نے اکو گراہی توڑی سی کہ میں اندر داخل ہو یا۔

اوہ بولی، ”آؤ آؤ، بلونت جی، ایہتھے ہی آجو تے ساڈے نال روٹی کھاؤ۔“

میں ٹیپ ریکارڈر تے کیمرہ اک پاسے رکھ دتا تے اوس نال کھانا کھان بیٹھ گیا۔

اوس دے وال کھلے سن، کھلا گلماں۔

اوہ بولی، ”مینوں ہوٹل دا کھانا پسند نہیں۔ ہندواں دے گھر سبھ کچھ ہے پر گوشت پکانا نہیں آؤندا۔ میرا بھرا جامہ مسجد جا کے گوشت لے کے آیا۔ ایہتھے خود پکایا۔ ہانڈی دے گوشت دی گل ہی ہو رہے.... لٹو سر ہوں داساگ، مکھن نال.... مینوں باجرے دی روٹی بہت چنگی لگدی ہے پر ایہتھے ملدی نہیں۔ میری ماں باجرے دی روٹی تھپدی سی، نال پتلی لسی دا چھنا.... اسیں بیکانیر دے ہاں نہ.... صحرا وچ باجرہ ہی ہوندی ہے....۔“

مینوں بٹھنڈے دے بٹے یاد آگئے جتھے باجرے دے کھیت سن تے باجرے دے
لے سٹے۔

ریشماں روٹی کھاندی ہوئی گھر دیاں گلاں کر دی رہی، ”میں اپنا پنڈ دیکھن آئی ہاں جتھے
میرے بزرگاں دیاں قبر اہن.... رتن گڑھ توں تن میل دور... اوتھے کوئی کچی سڑک
نہیں جاندی... اوتھے ہُن وی لوکاں لئی پین داپانی نہیں۔ میں دوبارہ تہاڈی بادشاہ گاندھی
نوں مل کے عرض کراں گی کہ اوتھے سڑک تاں بنو ادین.... میں اگلی وار آئی تاں وڈیاں
محفلاں وچ گا کے روپیہ اکٹھا کراں گی اپنے پنڈ لئی۔ پر ہُن میں صرف رشتے داراں نوں ملن
آئی ہاں، گاؤن لئی نہیں.... تسیں گوشت تے ساگ تاں ہو رلؤ۔ آؤ تاں مینوں ضرور ملنا...
میرا پتہ لکھ لئو.... میرے ناں نال ریڈیو سنگر لکھنا تے ایہہ وی لکھنا ’نزدیک شمع سنیمیا‘ تے
سڑک دانان وی نوٹ کر لئو....“

اوہ ایس گل اتے بہت زور دے رہی سی کہ اوس دا پورا پتہ لکھیا جاوے متاں چٹھی
گواچ جاوے۔ اوس نوں نہیں سی پتہ کہ ریشماں ناں ہی کافی ہے پاکستان وچ۔ سبھ ڈاکیے
اوس داشہرتے گلی تے محلہ جاندے ہن۔ دراصل جے کوئی شمع سنیمیا ایڈریس کچھ تاں
اوہناں نوں ایہو دسنا پویگا ریشماں دے گھر دے کول۔

میں پچھیا، ”ریشماں، توں بیکانیری گھگراتے بانکا کیوں نہیں پاؤندی؟“
’پہلاں میں گھگرا ہی پاؤندی ساں۔ پنج سیر کچی چاندی دیاں بانکاں تے کڑے۔ اسیں
ٹپری واسناں جوانی وچ جو بانکاں پاؤندیاں ہاں اوہ ساڈے نال ہی دفن ہوندیاں ہن...
میریاں چاچیاں تائیاں میرے قبیلے وچ ہُن وی گھگرا پاؤندیاں ہن۔ تیہہ گز دا گھگرا...
تردیاں ہُن تاں گھگرا جھکولے کھاندا ہے.... میں وی گھگرا ہی پاؤندی ساں۔ پر ہُن شہر وچ

آئی تاں پڑھے لکھے لوکاں نوں ایہہ لباس پسند نہیں سی... پاکستان دا قومی لباس شلوار قمیض
ہے، ایس لئی میں ہُن ایہو بلاس پاؤندی ہاں۔“
ریشماں دا لباس بھائیوں بدل گیا پر اوس دی آواز وچ اوہی ریگستانی گونج تے دل ہلا دین
والے اچے سر ہن۔ سبھا وچ اوہی کھلا پن ہے۔ اوہی لا پر وائی، اوہی بادشاہت۔

0

دیوندر ستیارتھی

دیوندر ستیارتھی نے الکھ جگائی، ”بچالے مینوں! ہن تاں بچالے! پندراں سال ہو گئے! پانی سراں توں دی لنگھ گئے! موت کنارے کھڑا ہاں۔ ہُن تاں بچالے!“
میں تخت پوش اتے بیٹھا لکھن وچ مصروف ساں۔ دیوندر ستیارتھی دی دہائی مینوں پنگھرا نہ سکی۔

پندراں سال پہلاں اوس نے مینوں کافی ہاؤس وچ گھیر لیا سی تے پچھیا سی کہ اوہ مینوں کدوں ملن آوے۔ اوس نے مینوں ٹپری واساں اتے لکھی پشکن دی نظم دا ترجمہ سناؤنا سی۔ ماسکو دے ٹپری واساں دے تھیٹر نے میرا نائک ’سوہنی مہینوال‘ کھیڈیا سی۔ دیوندر ستیارتھی خود وی ٹپری واس ہی سی۔ اوس نے ٹپری واسی رشتہ کڈھ کے مینوں ایہہ نظم سنن لئی آکھیا سی۔ میں جواب دتا، ”ایس ویلے نہیں، پھیر کدے ملیں۔“
”کدوں؟“

”ایس دا پتہ نہیں۔“

”پھر میں تہاڈے گھر آجاواں گا کسے ویلے۔“

”میرے گھر ہر گز نہ آویں۔ میں او تھے بالکل نہیں مل سکدا۔ میں بے حد مصروف ہاں۔“

ستیار تھی نے آکھیا، ”توں اینے لوکاں اتے ریکھا چتر لکھے ہن۔ میرے بارے کیوں نہیں لکھدا؟ آخر میرا وی تیرے اتے کجھ حق ہے۔“
میں گل ٹال دتی۔

اوس نے پھر پچھیا، ”آخر تینوں کدے تاں ویلھ ہووے گی۔“
”میںوں دو سال تیک کوئی ویلھ نہیں۔“
ستیار تھی دے چہرے اتے چھاں جہی پھر گئی۔

کئی سال پچھوں اوہ مینوں بھاپا پریتم سنگھ دے دفتر وچ ملیا جتھے اوہ اپنی کتاب دے پروف پڑھ رہیا سی۔ اوس دی داڑھی چٹ تھمسیلی ہو گئی سی۔ پر اوس دی آواز اوسے طرحاں پتلی، انداز فقیراں ورگا۔

اوس نے مضمون لکھن واسطے تقاضہ کیتا۔ میں تن مہینے دی تاریخ دے دتی۔ اوس نے اپنی ڈائری وچ نوٹ کر لیا۔

اوہ مینوں پھر ملیا تے آکھن لگا، ”میرا مہاں گرنٹھ پورا ہو گیا ہے۔ بس تیرے مضمون دی کسر ہے۔ توں چاہے دو صفحے لکھ دے، چاہے دو فقرے۔ مینوں منظور ہے۔ میں انتظار کراں گا۔ میرا قرضہ کدوں لاہیں گا؟ میں بھیکھ نہیں منگدا میں حکم دیندا ہاں تینوں۔ جو مرضی سمجھ لے۔ مینوں ایہہ دو صفحے دے جاں فقرے جاں دو لفظ، جاں دو گالھاں ہی کڈھ دے۔ مینوں سبھ منظور ہے۔“

اوس دے فقیرانہ فقرے میرے اُتے حاوی ہو گئے۔ میں آکھیا، ”دو مہینے پچھوں۔“
دو مہینے پچھوں اوہ میرے گھر آیا سی۔

آؤن سار آکھن لگا، ”ہن توں مینوں ٹال نہیں سکدا۔ پانی سراں توں دی لنگھ چکا ہے۔
پندرہاں سال ہو گئے۔ ہن تاں بچا لے مینوں!“

میں آکھیا، ”میں بہت پریشان ہاں۔ دور درشن والیاں واسطے ایہہ نانک ختم کرنا ہے۔
اج دُپہرے ہی اوہناں نوں دینا ہے۔ ایہہ نانک ہر حالت وچ۔“

دراصل میں دُور درشن والیاں نوں کوئی نانک نہیں سی دینا۔ میں پریشان ساں کہ کیہ
لکھاں ایس آدمی اُتے۔ ایہہ آدمی گھنا جنگل سی۔ گورکھ دھندا۔ نہ مکن والا سفنا۔ ہزاراں
لکھاں چتراں دا الم۔ کیہ لکھاں ایس بارے۔

اوہ بولیا، ”ایس خالی کاغذ اتے اپنا ناں ہی لکھ دے۔ میں اوہی چھاپ دیواں گا۔“
میں خاموش ہو گیا۔

نوکر چاہ لے آیتے اسیں چاہ پین لگے۔

ستیا رتھی گلاں کرن لگیا، ”اج سال دا پہلا دن ہے۔ پچھلی رات جدوں سال دے دم
توڑیا تے نویں سال نے جنم لیا تاں میں اک محفل وچ ساں۔ لوک جھوم جھوم کے اک
دو بجے دے گلے مل رہے سن، ہس رہے سن، بچ رہے سن تے مبارک باد دے رہے سن۔
میں سوچ رہیا سی ایہہ لوک کنے بے وقوف ہن۔ اک سال مر گیا۔ زندگی دا اک سال ہمیشہ
لئی دفن ہو گیا۔ میں وی مر گھٹ دے نیڑے جا رہیا ہاں۔ ایس وچ خوشی کاہدی؟ ایہہ اوہ
جنگلی رسم دے نیڑے جا رہیا ہاں۔ ایس وچ خوشی کاہدی؟ ایہہ اوہ سے جنگلی رسم دا حصہ ہے
جس وچ جدوں قبیلے دا کوئی آدمی مر جاوے تاں آدو اسی شراب پی کے اوسدی لاش گرد
نچدے ہن۔ شاید ایہہ نچنا ٹھیک ہی ہووے۔ آخر رون دی وی کیہ گل ہے؟ کیہ ایہہ خوشی
دی گل نہیں کہ اسیں اپنے سال زندہ رہے ہاں جدوں کہ موت ہر ویلے ساڈے ارد گرد

گھمادی ہے... زندگی داکہ بھروسہ۔ ٹیکور تر گیا۔ گاندھی جی تر گئے۔ میرا گوانڈھی بھیکھو
 رام وی چلانا کر گیا۔ میں بڈھا ہو گیا ہاں... میری داڑھی دے وال... گوتم بدھ وی گھروں
 نکل گیا سی، زندگی دی کھون وچ۔ میں وی گھروں نکل گیا سی، گیتاں دی کھون وچ.... پنڈ پٹ
 پھریا گیت اکٹھے کر دا.... بھدوڑ توں آسام دے جنگلاں تیک تے کا.... تے شو جی
 مہاراج.... ایہہ جیون ویتنی ندی ہے.... ہراک نوں کپلا گود دی پوچھ پھڑ کے ایہہ ندی پار
 کرنی پیندی ہے.... میرے ہتھ کوئی پوچھ نہ آئی نہ کسے وزیر دی، نہ کسے خوبصورت عورت
 دی، نہ کسے بلا کی شاہ دی.... لیکھک تاں کام دھینو گاں ہے....“

ستیا رتھی دیاں گلاں وچ سنگلا دیپ تے لکش دیپ تے کئی ٹاپو آئے۔ کام روپ تے
 کلپ برکش تے جاتک کتھاواں....

میں اوس دیاں پر اچین کتھاواں دے جنگل وچ گواچ گیا۔

اک دم میں چونکیا۔ ستیا رتھی آکھ رہی سی، ”منو مہاراج تے چندر گپت تے کوکلارانی
 سبھ دا ذکر ہے ایس قدیم کتاب وچ۔“

”کس کتاب وچ؟“

”بھرگو سنہتا وچ۔“

”کیہ مطلب؟“

”ایہہ بھرگو رشی دا گرنتھ ہے۔ ایس کتاب وچ ہر آدمی دا پور و جنم تے ایس جنم دا ویر و
 ہے۔ ایہہ گرنتھ ہوشیار پور وچ ہے۔ بالکل خستہ حالت وچ۔ ہتھ لائے توں پترے بھر
 جاندے نیں۔ ایس گرنتھ وچ بکرمات، اشوک، ارجن، اکالی پھولا سنگھ، نانافرنویس، گیانی
 ذیل سنگھ، زینت امان تے پیلو مودی بارے وی لکھیا پیا ہے.... پیلو راگ دے بارے وی

جانکاری دتی ہے... پیلو کے درخت دانائیں نہیں، پھل دانائیں ہے۔ حالانکہ پھل دے ناں تے ہی درخت دانائیں ہوند اہے، جویں امب، جامن، شہتوت، کیلا، ناریل... پر درخت ہے... ون ون پیلو پکیاں..... ریتلے علاقے وچ پیلو بہت ہوند اہے، بلونت... توں جنگلی ہیں، تے میں وی جنگلی ہاں۔ تینوں یاد ہے نہ پنجابی دی بولی، تیری ہک تے آٹھنا پاپانی گندیئے، جنگلی کبوتر نے..... ایہہ جنگلی کبوتر کون ہے؟ مینوں دس! توں ہیں جنگلی کبوتر کہ میں؟“

اوس نے اکھاں گڈ کے میرے ول دیکھیا۔ اوہناں وچ مقناطیسی چمک پیدا ہو گئی سی۔ داڑھی زیادہ گھنی تے پر اچین دس لگی سی۔

اوہ مینوں بھرگورشی ہی لگیا۔ سگوں ایہہ کہنا چاہیدا ہے کہ اوسدا پھلیا ہو یا تھیلیا ہی بھرگوسہنتا سی۔ ایس وچ پنجابی، اردو، ہندی، بنگالی تے ان گنت لیکھکاں، کویاں، چترکاراں، مور تیکاراں تے سنگیت کاراں دیاں تقدیراں درج سن۔ ایس اندر منٹو دیاں چٹھیاں، ٹیکور دا آشیر واد، کرشن چندر تے بیدی دیاں محبتاں دے قصے تے محمد اقبال دی بانگِ درا سی۔ ساحر لدھیانوی، مینا کماری، کانن کبالا تے دیوارانی دیاں پتریاں سن... بڑے غلام علی خاں دی ٹھمری تے امرتاشیر گل دیاں ننکیاں مورتاں سن... بنگال دے مہاں کال دی بھوکھ بانی سی۔ میں ایہہ دیکھ کے حیران ہو یا کہ اوس وچ میراوی پورا حال درج سی۔

بھرگورشی میرے سامنے کھڑا سی۔ ساڈیاں ساہتک تے سماجک گوشنیاں تے جھگڑیاں تے محفلاں دا پوٹھا۔

دیوندر ستیار تھی اک فقیر ہے۔ ایس فقیری وچ اک عجیب سرور ملدا ہے اوس نوں۔ اوہ جوہری وی ہے۔ اوس دے جھولے وچ قیمتی گھٹناواں دے ہیرے سانجھے پئے ہن۔ اوس نوں چنگے لیکھکاں، حسین چہریاں تے کلاکاراں دی دوستی حاصل کرن دا جنون

ہے۔ اچھے موقعے دی آئے جدوں اوس نوں بے عزتی سہنی پئی۔ پر اوس نے اپنی ہوں نوں
مٹا کے ساہتک موتیاں لئی جھولی پھیلائی۔ اوہ دھرتی وانگ ہے۔ عام انسانی تے سماجی کرداں
توں اُچا۔ اوس نے گالھان کھا کے دی فقیراں وانگ اسیساں دتیاں۔ ایس فراخ دلی نے،
جس نوں کئی لوکاں ذلت آکھیا، میرے اندر عقیدت پیدا کر دتی۔

جدوں اوہ مینوں ملدا ہے تاں بھوت، ورتماں تے بھوکھ ساہمنے آکھڑا ہوند اے۔
اوہ سینکڑے میل پیدل تردا ہے۔ اوس دے دوست تے ساتھی سبھ کوٹھیاں کاراں
والے بن گئے۔ ہوائی جہاز وچ سفر کر لگے۔ پر اوہ اوسے طرحاں رہا ماکوٹ، لمی داڑھی، لما
سفر۔

اوہ مینوں کئی وار ٹیگور دے ’ڈاک گھر‘ دا اوہ پاتر لگدا ہے جو بیمار بچے نوں ہس ہس کے
جنگلاں تے پہاڑاں دیاں کہانیاں سناؤندا ہے۔
اوہ ٹیگور نوں ملیا تے اوس نال بیٹھ کے فوٹو کھجوالی۔ ایس وچ ستیارتھی دی داڑھی کالی
سی تے گوردیو دی دُدھ چٹی۔ جدوں اوہ ایہہ تصویر لوکاں نوں دکھاؤندا تاں اوس دے بہت
سارے کم بن جاندا۔

اک وار اوہ آل انڈیا ریڈیو وچ کسے پروگرام لئی اے۔ اے ایس۔ بخاری نوں ملن گیا
جو ڈائریکٹر جنرل سن۔ بخاری صاحب اردو دے مشہور ہاس رس دے لیکھک سن۔ اوہناں نے
تصویر نوں غور نال دیکھیا تے بولے، ”ایس تصویر داسر نامہ کیہ ہونا چاہیدا ہے؟“
ستیارتھی نے آکھیا، ”تسیں دسو۔“

بخاری صاحب بولے، ”خضاب توں پہلاں تے خضاب دے پچھوں۔“

ستیار تھی نے ایہہ گل بہت سارے لوکاں نوں سنائی۔ ایس وچ حالاں کہ اوس دی اپنی بیٹھی سی پر اوہ بخاری صاحب دی وڈتن تے اندازد عاشق سی۔

ادیباں وچوں سبھ توں عزیز اوس نوں سعادت حسن منٹو سی۔ اوہ 1941-42 وچ جدوں آل انڈیا ریڈیو دی وچ کم کرداسی، ستیار تھی اوس دے گھر جاندا، کھادا کھاندا، تے کئی وار اپنی کہانی ٹھیک کرواؤندا۔

منٹو نے اک کہانی لکھی ’ترقی پسند‘، جس وچ راجندر سنگھ بیدی تے ستیار تھی داندق اڈایا سی۔ اوس نے ستیار تھی دے چڑے دے پھلے ہوئے تھیلے نوں بیان کیتا جویں تیویں نوں ڈھڈھو یا ہووے۔ ستیار تھی دی کالی داڑھی تے پتلی آواز ایس طرحاں سن جویں جھاڑیاں وچ پرندے بولن۔ اوس دانان کہانی وچ ترپاٹھی ہے تے اوہ ترقی پسند ہے۔ اوہ بیدی کول آکے ٹھہر دا ہے تے پھر جان دانان نہیں لیندا۔ بیدی نوں اپنی بیوی نال پیار کرن دا موقع نہیں ملدا۔ اک دن بیدی موقع پا کے کچن وچ اپنی بیوی نوں چھیتی دینے چُمد ا ہے جویں کوئی ڈانخانے وچ جھٹ دینے چٹھی اُتے ٹھپالاوے۔ ایس کہانی دا بڑا چرچہ ہو یا۔

ستیار تھی نے منٹو دے خلاف اک کہانی لکھی، ”نویں دیوتے“۔ ایس وچ اوس نے اک ادیب نفاست حسین دا خاکہ کھچیا۔ ادبی محفلاں تے لذیذ کھانیاں دا ذکر کیتا تے ایدھروں اودھروں جوڑ کے کہانی گھڑ دتی۔

منٹو نوں بہت غصہ آیا۔ اوہ ایس گل تے زیادہ دکھی ہو یا، کہ ایس کہانی وچ کوئی ادبی خوبی نہیں سی۔ تیلی اوئے تیلی، تیرے سر تے کوہلو والی گل سی۔ منٹو نے گالھ کڈھ کے آکھیا، ”.... جے توں مینوں گالھ کڈھنی ہے تاں سلیقے نال تاں کڈھ!“

منٹو دی ناراضگی دیکھ کے ستیار تھی دے دل نوں دھک لگا۔ اوہ منٹو دی دوستی گواؤنا نہیں سی چاہندا۔ اوس نے معافیاں منگیاں پر منٹو نہ منیا۔

ستیار تھی منٹو نوں مناؤن واسطے ریل دا کرایہ ادھارا پھڑ کے بمبئی گیا جتھے منٹو فلماں دیاں کہانیاں لکھدا سی۔ ستیار تھی کسے دوست کول ٹھہریاتے اوس نوں ٹیلیفون کیتا۔ منٹو نے ٹیلیفون اتے ستیار تھی دی آواز سن کے گالھ کڈھی تے ٹیلیفون بند کر دتا۔ دو بجے دن ستیار تھی نے پھر نمر تانال پتلی جہی آواز وچ ٹیلیفون اتے آکھیا، ”منٹو صاحب میں تہاڈے پیریں پیند اہاں، میں تہانوں مناؤن لئی تہاڈے گھر آواں گا۔“

منٹو گرج کے بولیا، ”جے توں میرے گھر آیا تاں پوڑیاں توں دھک دیواں گاتینوں!“
پھیر ٹیلیفون بند۔

ستیار تھی روند اپھریا۔

1945 دی گل ہے، منٹو اپنی ’بو‘ دے مقدمے لئی لاہور آیا۔ میں اوس نوں مکتبہ اردو دے دفتر ملن لئی گیا۔ دیکھیا منٹو طے والی جتی پائی بیٹھا اپنی کتاب دا کھرڑا سودھ رہیا سی۔ نال ہی بیٹھاں ستیار تھی سرسٹی بیٹھا سی۔ ایوں لگیا جویں دوہاں وچ پھر کوئی سحری جھڑپ ہوئی ہووے۔ منٹو اوسے بے رخی نال بیٹھا کھرڑا درست کر دار ہیا۔

یکدم ستیار تھی نے سرچکیا تے چوٹ کیتی، ”خیر منٹو صاحب، کہانی لکھن والے بڑے بڑے پئے نیں۔ چیخوف.. موپاساں.. سمارسٹ مام۔ کہانی لکھن وچ لاسٹ ورڈ تاں تیں وی نہیں۔“

منٹو گالھ کڈھ کے بولیا، ”تیرے لئی تاں میں لاسٹ ورڈ ہاں!“
ستیار تھی پھر چپ ہو گیا۔

اتنے وچ اردو دے کئی لیکھک منٹو نوں لین آگئے۔ ایہناں وچ کنہیا لال کپور، آفتاب حسین، تے فکر تونسوی وی سن۔

ستیار تھی نے آکھیا، ”میں اپنی داڑھی نال منٹودی جُتی صاف کرن لئی تیار ہاں۔“
کنہیا لال کپور نے منٹو نوں آکھیا، ”یار چھڈ پرانی گل۔ ایس درویش نوں معاف کر دے۔“

سبھ دے کہن اتے منٹو نے آکھیا، ’اک شرط اتے۔ ایہہ سبھ نوں شراب پلاوے۔“
سبھ نوں پتہ سی کہ ستیار تھی کول پیسے نہیں۔ ایہہ مالی مذاق سی۔ انج وی جے ستیار تھی کول پیسے ہون تاں اوہ دوانی نہیں سی خرچدا۔ کسے نے کدے اوس نوں پیسہ خرچدے نہیں سی دیکھیا۔

ستیار تھی ہتھ جوڑ کے بولیا، ”میںوں منظور ہے۔“
اوہ دفتر دے پچھلے کمرے وچ گیا تے مکتبہ اردو دے مالک چودھری نذیر احمد توں تہیہ روپے ادھار لئے تے ایہہ سارا قافلہ مال روڈ توں ہی ہوندا ہو یا سٹیٹڈ ریستوراں پہنچیا۔
منٹو نے آکھیا، ”سبھ جنے دودو پیگ پین گے۔ ستیار تھی پیشگی پیسے ادا کرے تے باہر کھڑا ہے۔“

ستیار تھی نے ایہہ شرط وی منظور کر لئی۔ پر کنہیا لال کپور ستیار تھی نوں اندر کھچ لیا یا۔
سبھ نے جام پیتے۔ ستیار تھی نے آکھیا، ”منٹو صاحب، ہُن تاں ہتھ ملاؤ۔“
منٹو نے ہتھ ملا کے آکھیا، ”پر میں اپنی ادبی رائے نہیں بدل سکدا۔“
ستیار تھی وچ آرٹ اتے تے منٹو ورگے ادیب اتے مر مٹن دی شکلی ہے۔ اوس وچ مٹی ہو جان دی طاقت ہے۔ ایہہ اوسدی عظمت ہے، فقیرانہ بادشاہت۔

ستیار تھی کئی وار لاہور میرے ہو سٹل وچ آؤند اتے اوتھے ہی سوں جاندا۔ کالج دے
ہو سٹلاں وچ اوس نے اپنے ٹھہرن دے اڈے بنائے ہوئے سن۔ اوہ مینوں ہر تھاں مل
پیندا۔

اک دن میں پروفیسر موہن سنگھ نوں ملن گیا تاں اوس کول اک نوجوان بیٹھاسی۔
موہن سنگھ نے پچھیا، ”جان دے ہو ایہناں نوں؟“
میں ایس شخص نوں پہلاں کدے نہیں سی دیکھیا۔
موہن سنگھ بولیا، ”ایہہ ستیار تھی ہے۔“
میں ہکا بکارہ گیا۔ دیکھیا کہ ستیار تھی دی داڑھی صفا چٹ تے سر دے وال نوں فیشل
دے۔ لباس وی ماڈرن۔

میں پچھیا، ”ایہہ کایا کلپ کیوں؟“
موہن سنگھ بولیا، ”ایہناں نوں عشق ہو گیا ہے۔“
میں ستیار تھی ول دوبارہ دیکھیا۔ اوہ بالکل کوئی ہو رہی آدمی لگ رہی سی۔ دند تے مونہ
وڈا، تے جباڑے ہیٹھ لگٹی۔ ساری کشش تے خوبصورتی غائب۔ اوسدی شکستی تاں داڑھی تے
والاں وچ سی۔ وال کٹوا کے اوہ بالکل نیمے ڈالیکھٹ لگدا سی۔
میں ایس عشق دی گل سنن لئی کالھاساں جس نے ستیار تھی داحلیہ وگاڑ دتا سی۔
اسیں باہر آئے تے کر سٹل ریسٹوران وچ بیٹھ کے چاہ پین لگے۔
میں پچھیا، ”گل کیہ ہوئی؟“

اوہ مسکرایا، ”میں داڑھی توں تنگ آ گیا سی۔ پہلاں میرے داڑھی نہیں سی ہوندی۔
آریہ سماجیاں دے گھر جیاں۔ پر جدوں لوک گیت اکٹھے کرن نکلیا تاں گدھا پاؤندیاں

ٹھیکاراں مینوں نیڑے نہ آؤن دیندیاں۔ میں داڑھی رکھ لئی تے وال ودھالئے۔ میں رمتے جو گیاں والا روپ دھارن کر لیا۔ کئی مینوں سنیاں بابا سمجھن لگے۔ جتھے مرضی چلا جاندا۔ کوئی نہ روکدا۔ کئی تیویاں تاں بھوجن وی چھکا دیندیاں۔ ریل دا سفر کر دیاں ٹی۔ ٹی۔ میتھوں ٹکٹ وی نہ پچھدے۔ میں ایسے روپ وچ سارے دلش وچ گھمیا۔ ایہو میری اصلیت بن گئی۔ پر میں لاہور آ کے دیکھیا کہ نوجوان کڑیاں شاعر اناں عشق کر دیاں ہن۔ ساحر نال تے فیض نال تے کرشن چندر نال۔ پر مینوں پتہ نہیں کیہ سمجھدیاں نیں۔ دو بے شاعر جدوں کڑیاں ول دیکھدے نے تاں اوہناں دیاں گلھاں لال ہو جاندیاں۔ میں دیکھدا، تاں اوہے طرحاں اوہ ٹھنڈیاں۔ اوہ سمجھدیاں ہن کہ شاید میں پتادیاں نظراں نال دیکھ رہیاں اوہناں نوں۔ اوہناں نوں نہیں پتہ کہ میں نوجوان ہاں۔ میرے سینے وچ دل ہے جو پیار لئی لوچدا ہے۔ میں کوئی رشی نہیں، سنیاں نہیں، دیوتا نہیں، میں عام انسان وانگ جیونا چاہندا ہاں۔ میں وی عشق کرنا چاہندا ہاں....۔“

”مینوں کس کڑی نال عشق ہو گیا؟“ میں پچھیا۔

”سبھ کڑیاں نال۔“

”کیہ مطلب؟“

”ہُن مینوں ہر کڑی عشق کر سکدی ہے۔ میں باقی لوکاں ورگا ہی نوجوان ہاں...“

ستیا رتھی دے ایس روپ نوں دیکھ کے مینوں افسوس ہو یا کیونکہ اوہ سارا آکرشن کھو بیٹھاسی۔

کچھ مہینے اوہ ایسے طرحاں پھر دارہیا۔ لوکاں نے اوس داندق اڈایا۔ اوس نال گل کرنی
 چھڈ دتی۔ اوس نوں چاہ لئی وی کوئی نہ بچھدا۔ محفلاں وچ وی اوس دی پچھ پر تیت گھٹ گئی۔
 اوس نے اپنے آپ نوں جسمانی طور تے مار لیا سی۔ خود کشی کر بیٹھاسی۔
 اوس نے پھر داڑھی رکھ لئی تے وال ودھالئے۔ اوہ پھر ستیار تھی بن گیا۔
 ستیار تھی نے اک کتاب لکھی تے اوس دانان رکھیا، ’لک ٹنو ٹنو‘۔
 کئی دوستان نے آکھیا، ”ایہہ ناں بکواس ہے۔ ایس نوں بدل دے۔ کسے نوں سمجھ نہیں
 آؤنی ایس ناں دی۔“

اوہ بولیا، ”ناہلی میرے بچڑے لک ٹنو ٹنو۔ ایہہ گھگی میں ہی ہاں۔ واوگی اوڈ جان گے
 لوک ٹنو ٹنو۔ مینہہ پیارڑھ جان گے لوک ٹنو ٹنو۔“
 اک دوست نے آکھیا کہ جے توں ایہہ ناں بدل دتا میں خود کشی کر لوں گا۔
 ستیار تھی بمبئی پہنچیا تاں اوہ ساحر نوں ملیا۔
 ساحر بہت شرارتی سی۔ جس دی ٹنگ کھچنی ہووے، جس نوں پٹھے راہ پاؤنا ہووے،
 عشق جاں دیش بھگتی اتے ہسنا ہووے تاں اوہ کرا ری چوٹ کر داسی۔ ستیار تھی نال اوس دی
 ڈو گھگی سانجھ سی، لاہور دے دناں توں۔

اوس نے آکھیا، ”باباجی، لک ٹنو ٹنو دا کیہ مطلب؟“
 ستیار تھی بولیا، ”ساحر دی کیہ مطلب؟“ ”واہ واہ“ دا کیہ مطلب؟ ہر راہ را دی کی
 مطلب؟ جدوں ساڈی شبد اولی مک جاندی ہے تاں اسیں اجیے نر تھک شبدان دا پر یوگ
 کر دے ہاں جیہناں دی دُھنی ہی ارتھ داروپ دھار لیندی ہے۔“

ستیار تھی خود اک نررتھک آوارہ گرد ہے جو ساڈے ساہتک جیون دا انوکھا رتھ بن گیا ہے۔

ساحر نوں ستیار تھی دی گل بچ گئی: اوس پچھوں اوس نے فلم دا گیت لکھیا، یاری ہو گئی یارے، لک ٹوٹو۔ ایہہ گیت سپر ہٹ ہو یا۔

ستیار تھی بھدوڑ پنڈ جمیا جو بٹھنڈے توں تیہہ میل ہے۔ ریتلا علاقہ۔ کریر، جنڈ، کمرال۔ گدھے تے بولیاں۔

اوس دا پناہنہراں تے پل پڑیاں بناؤن دا ٹھیکے دار سی۔ اوس دے بزرگ جیلمیر توں آ کے ایٹھے وسے سن۔ اوٹھاں اتے مال لد کے اوہ کابل تیک وپچن جان دے۔ ریگستانی سبھا سی بچپن توں ستیار تھی دا۔ گیتاں دے گدھیاں وچ اوہ پلایا۔ ٹپری واسناں تے سکی گرنیاں دے گیتاں نوں سُن دیاں اوس نے ہوش سنبھالی۔ اوٹھاں دیاں ٹلیاں تے قافلے دیاں ہیکاں سند اوہ لوک گیتاں دی روح نوں سمجھا۔

اوس دے بابے جی دی نگاہ کم نہیں سی کردی تے ستیار تھی اوہناں نوں اخبار پڑھ کے سناؤندا سی۔ اخبار وچ کدے کلکتہ لکھیا ہوندا کدے بمبئی، کدے کوہا پور کدے سولا پور۔ اک وار اوس نے پڑھیا کوہو۔ بڑا عجیب جیہا ناؤں لگیا۔ اوٹھے جان دی اچھا جاگی۔

”اوہنیں دینیں میں گیتاں نچلی، پڑھی،“ ستیار تھی بولیا۔ ”پر مینوں ایس وچ مہانتانہ دسی۔ میرے سکول دے ماسٹر نے آکھیا: ”ٹیگور نوں ایس اتے نوئیل پرائیز ملیا ہے، تینوں کوں سمجھ آسکدی ہے؟“ میں آکھیا، ”ایہہ ساڈے لوک گیتاں ورگی لگدی اے کجھ کجھ۔ ساڈے لوک گیتاں ایہناں نالوں چنگے نیں۔ ٹیگور نے گیتاں نچلی وچ رب نال گلاں کیتیاں نیں پر ساڈے لوک گیتاں وچ ہی رب آؤندا ہے، کلی ڈنڈا کھیڈ دے یاراں وانگ۔

”یاری توڑ کے کھنڈاں تے بہہ گیا

وے ہن کیہ توں رب بن گیا؟

جاں

راتی یار نے گلے نال لایا

رب دادیدار ہو گیا

ٹیگور دیاں اُپماواں ایس لوک گیت دا کیہ مقابلہ کرن گیاں:

رن نھا کے چھپڑ، چوں نکلی

سلفے دی لاٹ ورگی“

ستیار تھی نے دسویں وچ ٹیگور دیاں کہانیاں پڑھیاں۔ ’کابلی والا‘ پہلی کہانی سی تے

ماسٹر جی آکھدے، ”منڈیو تہانوں سمجھ نہیں آؤنی ایہہ کہانی۔ ایہہ تاں مینوں سمجھ نہیں

آؤندی۔“ پرستیار تھی نوں سمجھ آرہی سی۔ اوہ کابلی والا ہی بن گیا سی۔

جوانی وچ اوہ گھروں نکلیا تے پنڈ پند گیت اکٹھے کر دا۔

”بس ایویں ہی... پتہ ہی نہیں چلیا کوں آگیا ہاں۔“

تھوڑی دیر رک کے بولیا، ”اج میری بیوی نے پہلی وار مینوں آکھیا کہ بجلی دابل دے

آ۔ میں حیران ساں۔ مینوں ایہہ وی نہیں پتہ کہ بجلی دا دفتر کتھے ہے۔ بل میری جیب وچ

ہے۔ ہمت نہیں پیندی کہ بجلی دے دفتر جا کے میں قطار وچ کھڑا ہو جاواں۔ سڑکاں تے

گھمدار ہیاتے ایہتے آگیا۔ میری بیوی ہی سارے کم سنبھال دی ہے، لین دین دے سارے

کم۔ میں ایس لئی نہیں پیدا ہو یا کہ منشی گیری کراں۔“

اوہ میرے کول دو گھنٹے رہیاتے گلاں کردار ہیا جیہناں وچ ترک مئی گئی دی تھان جذبے دی گئی سی۔ اوہ اک قصہ سناؤن لگیا تے ایس داندھ بھل گیا۔ بار بار اوہ یاد کرن دی کوشش کردا۔ اوہ خاص گھٹنا جو کسے ویلے اوس نے سنائی سی، ہن اوس دی پکڑ توں باہر سی۔ اوہ ٹھوڈی اُتے ہتھ رکھی سوگ دی مورت بنی بیٹھارہیا۔

پھر اوہ بولیا، ”ایس اچھی ہوئی تانی داسرا مل جاوے تاں گڈی اگے ترپوے... بس اک لفظ... اک خیال... ایہی نہیں مل رہیا۔ جے مل جائے تاں ساری گل یاد آ جائے.... یاد تاں اک کھوہ ہے.... کدے پانی خود بہ خود اچھل کے باہر آ جاندا ہے۔ جے ایس طرحاں ہو جاوے تاں ایہہ کھوہ نہیں، چشمہ بن جاندا ہے.... پتہ نہیں کیہ گل سی۔“

میں آکھیا، ”چھڈ، کوئی ہور گل کر۔“

اوہ بولیا، ”ایہی تاں مصیبت ہے میں چھڈ نہیں سکدا.... پر توں حکم دتا ہے تاں پلہ جھاڑ کے بیٹھ گیا ہاں۔ دماغ توں بوجھ اتر گیا۔“

اسیں سمکالی ساہت دیاں گلاں کرن لگے۔ اوہ لوک گیتاں بارے بول رہیا سی، ”ساڈے شاعر ایہناں لوک گیتاں دی خوبصورتی نوں نہیں سمجھدے.... سحرے استعارے تے اکار... زندگی دے کوہلو وچ جے ہوئے اوہ ایہناں دی شکستی توں واقف نہیں۔ اوہناں نوں ایہہ وی نہیں پتہ کہ کس پچھو کڑ وچ ایہہ پنڈ دے گیت تیویاں نے کتے.... ٹیاراں نے سہاگ تے وچھوڑے دے ایہہ گیت کس طرحاں رچے.... کسے نوں گھٹ ہی پتہ ہے ایہناں گلاں دا۔

ستیا رتھی دے چہرے اُتے پھر اداسی، اوہی سوگ۔

اوہ ٹھوڈی تے ہتھ رکھی بیٹھارہیا۔

میں کچھیا، کس کھوہ وچ ڈب گئے ہو؟“

اوتنے سر چکاتے اوس دیاں اکھاں چمکیاں، ”ہاں ہاں یاد آکھیا.... کھوہ... ایہہ کھوہ دی گل ہی سی جو میں بھل گیا سی۔ اُنی سوانتالی دی گل ہے میں پرانی دلی بخاری صاحب....“
اوہ کھوہ داقصہ سناؤن لگا، ”اوہنیں دینیں ریڈیو سٹیشن پرانی دلی کشمیری گیٹ دے باہر ہوند اسی۔ ایس دے احاطے وچ اک انھا کھوہ سی، جو ادھے توں ودھ مٹی نال پوریا پیا سی۔ بخاری صاحب رات نوں ٹہلدے ہوئے ادھر نکلے تاں اچانک ایس کھوہ وچ ڈگ پئے۔ ادھر وں ریڈیو سٹیشن دے دیہاتی پروگرام دا پروڈیو سرپنڈت ہر دے رام لنگھیا۔ اوس نے بخاری صاحب دی آواز سنی تے آکھیا، ”جناب میں، اپنی پگڑی لکاوند اہاں تسیں ایس دا اک سرا پھڑائو۔ میں تہانوں اپر کھچ لوں گا۔“

”بخاری صاحب نے ہر دے رام نوں دیکھیا تے پھر اپنی کلائی اتے بنھی ہوئی ریڈیم والی گھڑی دیکھی تے آکھیا، ’اٹھ و بے ہن۔ ایس ویلے تاں تینوں دیہاتی پروگرام لئی سٹوڈیو وچ ہونا چاہیدا سی! توں ایختے کیہ کرداہیں؟‘ کچھ لوک کھوہ وچ ڈگ کے وی اپنے ہوش نہیں گواؤندے۔“

ستیا رتھی تے میں اُچی اُچی ہس پئے۔

تھوڑی دیر کچھوں اوہ پھر لوک گیتاں دی گل کرن لگا۔

بولیا، ”جس پنجابی لیکھک نوں لوک گیت نہیں آؤندے، اوہ لیکھک نہیں بن سکدا۔ ایہہ لوک گیت ہی ساڈے گرنٹھ ہن، ایہی رامائن تے ایہی مہابھارت۔ ایہی مہان شبد کوش۔ ایہناں وچ مصری ہے، چاشنی ہے، ترشی ہے، حسن ہے۔ تیویاں دا حسن لوک گیتاں وچ رچیا ہو یا ہے۔ اوہ بولی ہے نہ:

”ناہیجے دیئے بند بوتلے،

تینوں دیکھ کے نشہ چڑھ جاوے۔“

ناہیجے دی شراب دی بوتل مشہور سی۔ عورت نوں فارسی تے اردو وچ شاعران نے
صراحی جاں جام جاں مینا آکھیا ہے۔ پنجاب وچ حسین تیوں نوں ناہیجے دی بند بوتل۔ پراج
دے کئی نوجوان شاعران نے ایہہ بوتل ہی نہیں دیکھی۔ اک شاعر نے پنجاب دے لوک
گیتاں دا حوالہ دیدے ہوئے آکھیا کہ ایہناں گیتاں وچ سماجک پکھوں جنگ، سود خوری تے
شراب دا ذکر آؤندا ہے۔ اوس نے مثال وجوں ایہہ بولی سنائی۔ جدوں میں اوس دی ایہہ
گل سنی تاں سرپٹ لیا۔ اوس اُونوں ایہہ نہیں سی پتہ کہ لوک گیت رچن والے نے بوتل
دی گردن می ہوندی ہے حسین تیوں دی گردن وانگ۔ ایس وچ بھری شراب دارنگ
کدے لال، کدے ہرا، کدے شربی۔ ناہیجے دی بند بوتل ہری ہوندی سی۔ شراب پین
والے لوک جان دے ہن کہ بوتل دیکھ کے نشاکیوں چڑھ جاندا ہے۔“

ستیا رتھی ریگستان تے اُوٹھاں دیاں گلاں کردار ہیا تے جھانجراں والیاں اُوٹھنیاں
دیاں۔ خانابد و شماں دے سفر تے قافلیاں دیاں۔

اوہ بولیا:

”اُوٹھاں والیاں نوں نہ دیئیں میریئے مائی

تڑکے اُٹھ کے لد جان گے

ساڈے دھرے مکلاوے چھڈ جان گے۔“

ریگستان والیاں نوں سفر اتنا عزیز ہوندا ہے کہ مکلاواوی اوہناں دے سفر وچ رکاوٹ

نہیں پاسکدا۔ جدوں قافلے دیاں ٹلیاں وجدیاں نے تاں پنوں چلے جاندا ہے۔“

اوس نے میرے دل دیکھتے بولیا، ”بس اک گل ہو ر آکھ کے میں چلا جاواں گا۔
 ایہہ وی جوان تیویاں دے حسن دی گل ہے۔ پنجاب وچ جوانی وچ مست تیویاں کوٹھیاں
 دیاں چھتاں اتے سوندیاں ہن۔ اپر آسمان، تارے۔ ایس کھلے وایو منڈل وچ اوہناں نوں
 گھگرے تے کڑتی دی ہوش نہیں رہندی۔ چند چمک رہیا ہے تے عورت دے ننگے حسن نوں
 دیکھ رہیا ہے۔ لوک کوی آکھدا ہے:

”سورج تپ کر دا

چن گوریاں رتاں دے پٹ دیکھے۔“

سورج یوگی ہے، جسدی اکھ دی جوالا بھسم کر سکدی ہے۔ چند سندر تا داریا ہے۔
 سورج دن دے ویلے جلد ا ہے، پر چند رات نوں آسمان وچ جھاکدا ہے تے گوریاں رناں
 دے ننگے پٹاں دارس مان دا ہے۔“

اک دم اوہ خاموش ہو گیا۔ اوس نے اپنا جھولا تے کھرڑیاں دا پدا چکیتے آکھیا، ”ہن
 میں چلد اہاں۔“

بھر گورشی اپنے جھولے وچ بھوت، ورتمان تے بھوکھ نوں سمیٹ کے چلا گیا۔

شیو کُمار بٹالوی

شیو بٹالوی نال میرا ٹھیکہ سی۔ جدوں میں چنڈی گڑھ توں دلی اپنی کار وچ جاندا تاں اوس نوں اپنے نال چلن لئی آکھدا۔ رستے وچ بیر دیاں دو بوتلاں، بُھنیا ہو یا مرغّا تے تیہہ روپے نقد۔

شیو سیٹ بینک آف انڈیا توں چھٹی لئے بغیر کئی وار میرے نال دلی جاندا۔ شیو نوں نہ شراب پیاؤن والیاں دی گھاٹ سی، نہ مرغّا کھاؤن والیاں دا۔ دراصل اوہدے بارے ایہہ گل وی غلط دُھمی ہوئی ہے کہ لوک اوس نوں شراب پیاؤندے سن۔ اوس کول جیب وچ جے اک ہزار روپیہ ہوندا تاں اوہ دناں وچ ہی دوستاں نوں شراب پیاؤن تے کھوان اُتے خرچ کر دیندا۔ اوہ شاہی بندہ سی تے شاہی فقیر۔ اوس وچ اپنے آپ نوں اُجاڑن دی بہت شکلی سی۔

اوس نے آکھیا، ”ایہہ سالیاں تیویاں ہمیشہ روندیاں رھندیاں نے کہ فلاں مرد نے میری عصمت لٹ لئی۔ تسیں اپنے حسن نوں بینک دے لا کر وچ رکھ دیو۔ میں بینک وچ کم کر داہاں۔ بڑے لا کرنے اوتھے۔ نوٹاں دے تھے۔ سونے دے گہنے۔ ہیرے۔ پر کوئی اجیہا لا کر نہیں جتھے تیویں اپنے حسن جاں جوانی نوں رکھ کے کنجی جیب وچ پالو؟ ایس سالے حُسن نے تاں تباہ ہونا ہی ہے... تے تباہی کس گل دی؟ پیار نال حسن چمکدا ہے۔ جوانی مچدی

ہے۔ عصمت داپا کھنڈتاں کو جھیاں تیویاں نے رچیا ہے۔۔ انسانی جسم نوں کوئی چیز میلا نہیں
کر سکی۔ ہمیشہ نکھریاتے سجرار ہندا ہے حُسن۔“

شونال کار وچ سفر کرن دا کوئی سودا نہیں سی، ایہہ تاں اک قسم دالا ڈسی۔

میں کار وچ لوکاں نوں ڈھون دے حق وچ نہیں۔ سفر بڑی سوکھم تے ادھیا تمک چیز
ہے میرے لئی۔ جے کوئی یار نال ہووے تاں سو میل داسفر منھاں وچ کٹ جاندا ہے۔ جے
کوئی بور نال ہووے تاں دو میل داسفر وی دوہزار میل لگدا ہے۔

اک دن سویرے سویرے شو میرے گھر آیا تے آکھن لگا، ”اج شام نوں کپور تھلے
مشاعرہ ہے۔ توں میرے نال چل۔“

میں اُتر دتا کہ میں نہیں جاسکدا۔ کسے ہو ر نوں نال لے جا۔

شو بولیا، ”ٹیکسی لے کے آواں گا۔ اکلا۔ ہو رکے کخجروں نہیں دسنا۔ چنڈی گڑھ بھریا
پیا ہے مفت خوریاں دا۔ ایویں نال ترپین گے۔ میں ٹیکسی وچ سونو لد کے لجا سکدا ہاں، پر
کسے بوگس رائیٹروں نہیں۔ تینوں چلنا پئے گا۔ میں تینوں بیسریاں تن بوتلاں تے بھنیا ہویا
مرغا کھواواں گارستے وچ۔ تے تیرہ روپے۔“

میں آکھیا، ”میرا ریٹ پنجاہ روپے ہے۔“

اوہ من گیا۔

شو نوں مشاعرے دے پنج سو روپے ملنے سن۔ پر بندھکاں نے ایہہ گل لکھو کے رکھی
سی کہ شواہیں بارے ہو رکے نال گل نہ کرے نہیں تاں کئی کوئی رُس جان گے۔

پنج سو روپے وچوں شو نے ڈھائی سو روپیہ ٹیکسی نوں دینا سی، تے باقی خرچ وریج لئی۔
شام دے پنج بجے اوہ ٹیکسی لے کے آگیا۔ مینوں نال بٹھایا تے ٹیکسی دوڑ پئی۔

رستے وچ ہی سانوں اٹھ وچ چلے سن۔ مشاعرے دا سماں ساڈھے ست داسی۔ میں
وقت سیر بچن لئی فکر مند ساں۔

شو نے ٹیکسی والے نوں آکھیا، ”سردار جی، ذرا ایس کالونی ول گڈی نوں موڑ لوو۔ میں
اک دوست نوں ملنا ہے۔“

میں آکھیا، ”پہلاں ہی دیر ہو چکی ہے۔“

”فکر نہ کر، دو کو منٹ ہی ملنا ہے اک کڑی نوں۔ اوہ میری دوست ہے۔“

ٹیکسی کالونی دیاں سڑکاں گھمدی پھری۔ شو نوں گھر بھل گیا سی۔ نہ نمبر یاد سی، نہ گلی۔
تن چار تھاں ٹیکسی روک کے پچھیا پر پتہ نہ چلیا۔ ٹیکسی گھم کے اک موڑ مڑی تاں نم دا اک
درخت دسیا۔ شو نے آکھیا، ”بس بس، ٹھہرو۔ ایہی ہے۔“

ٹیکسی توں اتر کے اوس نے گھنٹی وجائی۔ اک نوجوان عورت نے بوہا کھولیا، لمے کالے
وال، سوہنے نقش۔

شو بولیا، ”تھوڑی دیر لئی آیا ہاں۔ کتھے اے تیرامیاں؟“

”ڈیوٹی تے گئے ہوئے ہن۔ کل نوں مڑن گے۔“

”چنگا فیر چاہ پلا میرے دوست نوں۔ جان دی ہیں نہ ایہناں نوں؟“

اوس نے میرا تعارف کرایا۔

اوہ چاہ تیار کرن لگی۔ شو دیوان اُتے سنے بوٹ لیٹ گیا۔

میں ارد گرد نظر سٹی۔ کندھ اتے اک بندوق تے کار توں دی پیٹی لٹک رہی سی۔

شاید کسے فوجی دا گھر سی جاں جنگلات دے محکمے دے افسر دا۔ اک پاسے اُچے لشکرے بوٹ۔

اوہ چاہ تے بسکٹ لے آئی۔

شو بولیا، ”میں چاہ نہیں پینی۔ ایہہ صرف بلونت واسطے ہے۔“
 اوہ ویڑھے وچ کھید دے اپنے بچے نوں لے آئی۔ شو نے اوس دی گلھ اتے کُنکٹاڑیاں
 کیتیاں۔

فیر بولیا، ”میں مشاعرے اُتے چھیتی پہنچنا ہے۔ توں وی نال چل۔“
 اوہ بولی، ”میں کیوں جاسکدی ہاں؟ اوہناں نے کل سویرے آؤنا ہے۔“
 اوہ لا پر وہی نال بولیا، ”آکھ دیویں شو نال گئی ساں۔ تینوں اوس نے کجھ نہیں آکھنا۔ نی
 شاعر نال چلی ایس، کسے وپاری نال نہیں۔ چل چھیتی کر۔“
 ایہہ آکھ کے شو اُٹھیا تے اوس دے موڈھے اُتے ہتھ رکھ کے بولیا، ”شو... بس میرا
 ناں لے دیویں... ایویں نہ ڈر۔ چل چھیتی کر۔“

میں سوچیا ایہہ کیہ بکواس کری جاندا ہے۔ جے کتے ایس دے خاوند نوں پتہ لگ
 جاوے تاں ایسے بندوق نال دوہاں نوں اُڈا دیوے۔ میں وی وچے ہی بھنیا جاواں۔
 پر میں دیکھیا کہ اوہ عورت بچے نوں گوانڈھن کول سنبھال آئی تے شو نال تر پئی۔
 مینوں ایہہ چتر ہُن تیک نہیں بھلدا کہ اوہ کھلے والاں دی گت کردی ہوئی شو نال بیٹھی سی تے
 کار کپور تھلے ول دوڑی جا رہی سی۔

او تھتے پہنچے تاں ساڈھے نوں وچ چکے سن تے مشاعرہ چل رہیا سی۔
 ایہہ مشاعرہ گورونانک دیو دے پنج سو سال پرکاش اُتسو سنبندھی سی۔ پرنسپل او. پی.
 شرمانے دھوم دھام نال ایہہ مشاعرہ رچایا سی۔ سیٹج دے پچھاڑی شراب دی چھبیل لگی ہوئی
 سی۔ شو نوں تے مینوں دیکھن سار دو تن ملازم اگے ودھے، سو اگتی چھپیاں پائیاں تے وِسکی
 دے گلاس پیش کیتے۔ شو نے پنج ست گھٹاں وچ گلاس ختم کیتا۔

اسیں اندر سٹیج اُتے گئے تاں شیونوں دیکھ کے سارے حال وچ خوشی دی لہر دوڑ گئی تے
تاڑیاں نال فضا گونج اُٹھی۔ وچوں دو چار مُنڈیاں تے کڑیاں دیاں جو شیلیاں آوازاں وی
آئیاں۔

سٹیج اُتے پچی تیبہ شاعر سجے بیٹھے سن۔ ایہناں وچ پروفیسر موہن سنگھ، میثا، سادھو سنگھ
ہمدرد، تے بلکن وی سن۔

پنچ چھ شاعراں نے ساڈے ساہمنے نظماں پڑھیاں تاں اوہناں داوشا کجھ ایس طرحاں
سی: بابانانک، ہُن توں نہ آویں۔ ایتھے رشوتاں، جھگڑے، ونڈیاں، رگڑے۔ توں نہ آویں۔
جاں ایس وشے اُتے: بابا توں آ کے دیکھ دیش وچ کینا بھر شتا چار ہے۔ غریباں اُپر ظلم ہوندا
ہے۔ لوک ننگے بنگھے پھر دے ہن۔ توں آ کے دیکھ!

موہن سنگھ نے اپنے مہاکاؤ ’نیکانن‘ وچوں نظم پڑھی جس وچ اوہ تلونڈی دی شام
بیان کردا ہے۔ سارے قافیے ’شام‘، ’نام‘، ’کام‘، ’دھام‘ وغیرہ نال بھرے پئے سن۔
مشاعرے وچ تھکاوٹ سی، خیالاں دا بڈھاپا۔

شیواٹھیا تاں سارے ہال وچ لوہری دوڑ گئی۔

اوس نے نظم پڑھی: ’سفر‘۔

اکھاں بند کر کے تے بانہہ اُلا ر کے اوہ مائیکروفون ساہمنے گنگنایا۔ نشیلے دھیمے سُر لرزے
تے لوکاں دے دلاں دیاں طرفاں نوں کسے نے مظرب نال چھیڑیا۔

یکدم اوس دی آواز ٹیپ دے سُر اں اتے گونجی۔ اوہ نانک نوں ونگار رہیاسی۔ اک
شاعر دو جے شاعر نوں مخاطب سی۔ اوہ نانک نوں آکھ رہیاسی، ”دیکھ تیری قوم نے کینا سفر کیتا
ہے، تیرے توں اگے! ایہہ اج پہنچی ہے نام توں تلوار تیک۔“

‘نام توں تلوار تیک، دے شبد گو نچے تاں جو اناں دے سینے وچ سچی مچی قوم دے نمَن
چیتن و چلیاں سدھراں جاگ اُٹھیاں۔ سارے ہال وچ شو گو نچ رہیا سی۔ اوس دا قد بہت اُچا
لگ رہیا سی تے اوس دی آواز وچ پیغمبراں والا جلال سی لوکاں نوں ہلوان دی شکتی، اوہناں نوں
گواؤن تے جگاؤن تے اگے ودھن دی پریرنا۔

ہال وچ سناسی۔ کسے کسے ویلے ہلکی جہی ’آہ‘ نکدی۔ پھر ٹونے ہاری مگدھتا۔
نظم ختم ہوئی تاں کڑیاں نے ہاکاں ماریاں ”کیہ پچھدے او حال فقیراں دا۔“
شو مسکرایا تے نوں موڈ تاری کرن لئی پھر گنگنایا۔ نظم گاؤن لگا جو اوس نے سینکڑے
وار گائی سی تے ہر واری لوکاں دے دل سلے سن۔

جدوں اوس نے اُچی ہیک لاکے آکھیا:

”تقدیر تاں ساڈی سو کنن سی،

تدبیراں ساتھوں نہ ہوئیاں

نہ جھنگ چھٹیا، نہ کن پائے

جھنڈ لنگھ گیا انج ہیراں دا۔“

ہال وچ بیٹھے سارے لوک تڑپ اٹھے۔ کالج دیاں کڑیاں دے سینے وچ ہوک اُٹھی۔
اوہ ہیراں داروپ سن۔ جو اناں دے سینے وچ سپاں نے ڈنگ مارے کیونکہ اوہ سارے اجیے
رانجھے سن جو کن نہیں سن پڑوا سکے۔
اک درد بھریا ماحول چھا گیا۔

شو تن نظماں پڑھ کے مانیکرو فون توں ہٹیاں تاں ہو رکنی شاعر کھڑا نہ ہو سکیا۔ سماں ٹٹ
گیا تے میلہ اُجڑ گیا۔

شو باہر نکلیاتے اوس نے اک ملازم نوں آکھیا، ”کتیو، و سکی صرف آؤن لگیا ہی پیاؤنی سی؟ گلاس لیاؤ۔“

اک آدمی نے و سکی دا اک گلاس بھر کے شو نوں پھڑایاتے دوجا مینوں۔ اوتھے اک منشی بیٹھاسی جو شاعراں نوں روپے دے کے رسیداں لے رہیاسی۔ اوس نے شو نوں اک لفافہ پھڑایاتے رسیدی ٹکٹ اتے اوس دے دستخط لے لئے۔ شو نے نوٹ گنے بغیر لفافہ جیب وچ پالیا۔

اسیں تنے باہر نکلے تاں او. پی. شرمانے آکھیا کہ ڈنر اوس دے گھرسی۔ سارے اوتھے چلے گئے۔

شو نے حامی بھری۔ اسیں اکٹھے ترے۔

تھوڑے چر پچھوں میں دیکھیا کہ شو ہنیرے وچ کتے گم ہو گیا سی۔

سویرے میں گھوک ستا پیا ساں۔ جدوں شو نے مینوں آن جگایا، ”اٹھ، ہُن چلیے واپس چنڈی گڑھ۔ اوس نوں وی راہ وچ چھڈنا ہے۔ اسیں ٹیکسی وچ بیٹھے ہاں، چھیتی کر۔“

میں تیار ہو کے باہر آیا تاں شو تے اوہ عورت میرا انتظار کر رہے سن۔

ٹیکسی واپس دوڑن لگی۔ اوسے کالونی وچ نم والے درخت دے کول رُکی۔ شو تے اوس دی دوست باہر نکلے۔ گھر دے ساہمنے جیب کھڑی سی۔

اوہ بولی، ”اوہ آگئے ہن۔“

شو نے آکھیا، ”چل اندر چلیے۔ بلونت، تُوں وی آجا۔“

میں اندر جان توں انکار کردتا۔ مینوں کندھ تے ٹنگی بند وچ نظر آرہی سی، کار توں ساں

دی پیٹی تے لشکرے اُپے بوٹ۔ ہُنے کوئی کارا ہون والا سی۔

شونے مینوں کھچ کے آکھیا، ”آیار، دو منٹ لگن گے۔“
 میں دُجتی وچ ساس۔ ایس پاگل نے....
 شودی دوست اگے سی تے اسیں دوویں پچھے۔ پتہ نہیں کیہ ہووے گا ہن۔
 شونے اندر وڑ دیاں سار مسکرا کے آکھیا، ”لے بھی سانجھ اپنی بیوی۔ میں لے گیا ساس
 مشاعرے اُتے۔“

اوہ سوہنا جوان سی۔ بولیا، ”آؤ بیٹھو۔ چاہ پی کے جائیو۔“
 شونے آکھیا، ”سانوں جلدی ہے۔ اسیں چلدے ہاں۔“
 اوس نے جھومدے ہوئے اوس نوں جیپھی پائی تے اسیں چندی گڑھ لئی روانہ ہوئے۔
 میں شودی بے باک کشش اُتے حیران ساس، تے عورت دی دلیری اُتے۔
 شو اک سنکپ سی، سر جنامکتا دا پرتیک، اک اجیہی شکتی جو سریرک ہوندے ہوئے
 وی ادھیاتمک سی۔

میں گورو نانک دیو اتے لائیٹ اینڈ ساؤنڈ ڈرامہ لکھیا۔ ایس ناٹکی پر درشنی دی روپ
 ریکھاتیار کیتی۔ ایس دے گیت شونے لکھے۔
 اوہ اک مہینہ میرے گھر ہی رہیا۔
 اسیں دوویں جنم ساکھیاں پڑھدے تے نانک دی بانی دے اک اک شبد دارس
 پیندے۔

شو سویرے چار بجے اُٹھ بیٹھدا۔ روز دو تن گیت لکھ کے مینوں جگاؤندا۔ ”لے
 سُن۔“
 ”ہریانی مائی، ہریانی بھینے۔“

ہر یاتے بھاگیں بھریا۔
 میرے ہرے دے چند سورج ہانی....۔“
 ایس جنم اُتے تارے مٹھیاں وندر ہے ہن۔ دھرتی اوس دی دانی....۔
 اوہ گارہیاسی تے میریاں اکھاں وچ ہنجوس۔
 اوس نے نانک دے گھرتوں چلے جان دا گیت لکھیا۔ کس طرحاں ماتا ترپتاتے سلکھنی
 نانک دے وچھوڑے وچ سنتاپ جھلدیاں ہن۔
 شو نے اُچی آواز وچ صحرائی دے سُر اں وچ گایا:
 اک دے سرداسائیں چلیا
 اک دی اکھ دانور
 اک دے تھن وچ برہاروے،
 اک دی مانگ وچ سندھور
 ایس وچ ماں دی ممتا، برہاتے سوگ سی۔ دل سوتیا جاندا سی۔
 اوہ بولیا، ”توں ستا پیاسی۔ میں سوچیا اک نظم ہو لکھ لواں۔ لے سُن۔ ایہہ پنڈ دی
 کڑی دے اُدھالے دی نظم ہے :
 کوٹھے چڑھ کے کتن لگی
 آپونی نوں اگ پئی
 پٹاں دے وچ بیگھاں پائیاں
 حسن جوانی رنج گئی
 ساوے ٹوبھے دے شیشے دی

چیر چیر بھیج گئی

شونے ایہہ نظم مینوں دکھائی۔ ایس وچ دوچار لائیناں کٹیاں ہونیاں سن۔ ایہہ لائیناں

وی اوس کٹ سٹیاں سن :

کھیتاں وچوں سورج رنگی

ٹورے والی پگ گئی

اوہ کئی وار خوبصورت نکال تے اکار کٹ سٹدا۔ اجہیاں پنکٹیاں جو کوئی دو جا شاعر شاید

نہ لکھ سکدا، شو سچ سبھا رچ کے سٹ دیندا۔ اوس دی شداں دی جڑت وچ چمتکار سی، نانکی

بیڑ سی۔ دو کھرے شداں نوں تے چتراں نوں عجیب طرحاں جوڑدا۔ اوس نے اوہ

استعارے تے پر تیک طرحاں جوڑدا۔ اوس نے اوہ بنب تے پر تیک ورتے کہ اوس دے

نال نال ہی جڑ گئے۔ کسے دی ہمت نہیں کہ ’بھٹھی والیے‘ جاں کنڈیالی تھوہر، جاں ’سپنی‘

جاں ’چندرے رکھ‘ جاں ’پٹھڑے توے‘ جیسے شد ورتے۔

جے اوہ پیار دا گیت رچدا جاں خوشی داتاں اوس ویلے قبر اں جاں موت دے وشے

بارے وی گیت لکھدا سی۔ نانک اتے رہس وادی کویتا رچن پچھوں اوس نے اوس ویلے

اُدھالے اتے نظم لکھی۔ اوہ الکھ وچھیری دی گل کر دا ہے جو سوکلے پٹ کے نس نس جاندی

ہے۔ اک وچ روحانی نشہ تے ویراگ ہے، دوجی وچ جسم داشو کداویگ تے ورجت پیار۔

شو بہو پاسڑ تے بہو کھی کوئی سی۔

لندن وچ اوس نوں بی. بی. سی. والیاں نے آکھیا، ”توں غم داشاعر ہیں، ایس بارے

کچھ دس۔“

شو بولیا، ”کاہدا غم؟ مینوں کوئی غم نہیں۔ مزے نال شراب پیندا ہاں۔ محبوباواں نے پیار دتا۔ بے شمار کڑیاں نے عشق کیتا۔ ہتھیرا روپیہ ہے۔ یار دوست نے۔ نیک بیوی ہے۔ کاہدا غم؟ مینوں کوئی غم نہیں۔ میں غم دی کوتا لکھدا ہاں، ہس کے۔ مینوں اپنا کوئی غم نہیں۔ دنیا دا غم ضرور میرے اندر ہے۔ جو شاعر ذاتی غم دیاں کوکاں مار دے ہن، اوہناں دی کوتا پھکی ہوندی ہے۔

جدوں میں لندن گیا تاں لوک محفلاں وچ اوس دی گل کردے سن۔ گلاسگو گیا تاں اوس دی گل۔ ٹورانٹو دی اوس دی گل، تے نیویارک دیاں پنجابی محفلاں وچ اوسے دا چرچہ۔ اوہ موت پچھوں اک مٹھ بن گیا ہے منٹو وانگ، سہگل وانگ۔ جے کسے نے شونال روٹی کھا دی جاں بس وچ سفر کیتا جاں شراب پیتی جاں اوسدی طے والی چپل گنڈھی جاں ریشمی کڑتا سیتا تاں اوہ فخر نال شو دی گل کردا ہے۔ اچیہی شہرت تے پیار کسے ور لے نوں ہی نصیب ہوندا ہے۔

شو نے اپنی موت اٹھائی سال دی عمر وچ ہی مٹھ لئی سی۔ کوئی طاقت اوس نوں مرن توں روک نہیں سی سکدی۔ جد کسے داناں ہی شو بٹالوی ہووے تاں اوس دی موت جوانی وچ ہی لکھی ہوندی ہے۔ اوس نے اپنی قلم نال اپنا مرثیہ خود لکھیا۔

اوہ بھرپور جوانی وچ مرن دا چاہواں سی۔ اک وار شراب وی کے مخموری اکھاں نال دیکھدا ہو یا اوہ مینوں آکھن لگا، ”میں بڈھا ہو کے نہیں مرنا چاہندا۔ بڈھے دی موت بہت ذلیل چیز ہے۔ جاپان دے سمورائی سورمے اپنے جسم نوں سڈول تے خوبصورت بناؤندے ہن۔ جدوں جسم دی خوبصورتی سکھر اُتے ہوندی ہے تاں اوہ اپنے ڈھڈ وچ تلوار مار کے

ہار کیری دی رسم ادا کر دے ہن تے موت دی گودی وچ سوں جان دے ہن۔ چیری دا پھل
پوری طرحاں کھڑا ہے تے ادا نال ڈگدا ہے۔ مرنا کوئی چیری دے پھل توں سکھے۔“
شو نے اپنی موت نوں بھلاں نال تشبیہ دتی ہے۔ اوس نے جوانی وچ مرن دی
خوبصورتی دا ذکر کیتا تے ایس دی رسم لگائی۔

چنڈی گڑھ وچ اسیں اکثر ملدے۔ اوہ سردیاں وچ ملا گیری کوٹ تے مفلر پانی کدے
کدے سیٹھ بینک آؤندا۔ ایتھوں اٹھ کے میرے نال کافی ہاؤس آجاندا۔ میرے بہت مجبور
کرن تے اوہ کافی نہ پیندا۔ اوس دے خون شراب ایس طرحاں اثر کر گئی سی کہ چاہ جاں کافی
اوس نوں چنگی نہیں سی لگدی۔ صرف شراب ہی ٹھنڈ پاسکدی سی اوس دے سریر وچ۔ کئی
وار اوہ شراب دی شیشی وچوں بن سوڈا جاں پانی پائے سدھیاں تن چار گھٹاں اندر رسٹدا جس
نال اوس دا من شانت تے اکاگر ہو جاندا۔ اوس وچ رچن شکتی دوڑن لگدی۔ اوہ پہلاں نالوں
وی ودھیرے نمر ہو جاندا۔ اوس وچ برداشت کرن دی بے حد شکتی سی۔

نویں شاعر، مس پھٹے، شاعر، انقلابی شاعر، پریوگ وادی شاعر اوس دے خلاف
بولدے۔ اوس نوں سماجی چیتنا توں وانجھا آکھدے۔ بھلا اجیہی کوتا داکیہ مطلب جدوں کہ
ملک وچ بھرشنا چار، بیروزگاری، بھکھ ہے تے شوچند تے سورج تے چکی کندھ ملے دندا سا
دیاں گلاں کر دا ہے۔ اوہ سماج توں کٹ گیا ہے۔

اجیہی کوئی اوس دے خلاف رسالیاں وچ لکھدے رہے تے سٹیجاں اُتے بولدے
رہے۔ پر کوئی مشاعرہ شو توں بناں مکمل نہیں سی ہوندا۔ کوئی درباراں وچ لوک پہلی گل ایہہ
پچھدے کہ شو ایس مشاعرے وچ آرہیا ہے کہ نہیں۔

شو اپنی ودھیا کلاتے رچن شکستی بارے سچیت سی۔ لوک اوس نوں نر اشا وادی کوئی آکھ کے بھنڈ دے رہے۔ کجھ اوس نوں واشنا دا کوئی آکھ دے۔ کئی لوک اوس دی کوتا چوں تکلیکی غلطیاں کڈھ دے رہے۔ کئی اوس دی نقل کر کے اوس نالوں بہتر کوئی ہون داد عوی کر دے رہے۔ پر شو شعلے وانگ مچدار ہیاتے روشنی سندا رہیا۔

اوس نے آکھیا، ”ساری پر کرتی اک دوجے دی نندیا تے پر شنسا ہے۔ ساڈا جنم ہی نندیا تے پر شنسا دے سمجھوگ توں ہوندا ہے۔ میرا سبھ توں وڈا نندک جاں پر شنسک میں آپ ہاں۔ اپنی پیڑ دی نندیاں میں اپنے گیتاں نال کیتی۔ تے میرے گیتاں دی نندیاں لوکاں نے کیتی۔ ایس داکارن میری شہرت پر ت ساڑے توں سوا کجھ نہیں۔ ساڈا ہمیشہ گھٹیا نوں ودھیا نال ہوندا ہے۔“

میں اوس دے جیوندے جی اوس اتے کئی لیکھ لکھے، اوس دیاں کئی کوتاواں دا اوس نوں نال بٹھا کے انگریزی وچ ترجمہ کیتا۔ پر اوس دی موت پچھوں پنجابی وچ کوئی لیکھ نہ لکھیا۔ پر شنسا تمک لیکھ لکھن داکم میں اوس دے نندکاں لئی چھڈ دتاسی، جو ودھ چڑھ کے کوکاں مارن تے سوہلے گاؤں لئی متپر سن۔

شودی موت اک ذاتی غم وی سی تے سمچا غم وی۔ اجیہی پیڑ کئی وار بندے دے اندر ہی رہ جاندا ہے۔

ہُن شو نوں مرے باراں سال ہو گئے ہن۔ اوس دی کوتا، اوس دی یاد، اوس دی اداسی ہاسی، ٹپنیاں تے جھنجھوڑ سٹن والے گیت او سے طر حال سجرے ہن۔

اوہ لندن وچ پنج چھ مہینے رہ کے واپس آیا تاں میں اوس نوں ملن گیا۔ 21 سیکٹر وچ اوس نے مکان بدل لیا سی۔

اوتھے پہنچیاں دیکھیا شو دے ڈرائنگ روم وچ گول مٹول ربڑ دیاں پھلیاں ہونیاں
 کرسیاں سن۔ کچھ بدیشی چیزاں۔ دپک من موہن اوس داپر شنسک تے چیلای وی اوتھے بیٹھا
 سی۔ اک لمی کڑی کچن وچ روٹی پکار ہی سی اوس دی فین۔ اڑناوی خوشی نال کم کر رہی سی۔ گھر
 وچ خوش حالی سی۔

شوگلاں کرن لگاتاں میں دیکھیا کہ اوہ اوہناں چھ مہینیاں وچ بدل گیا سی۔ اوس دیاں
 گلاں بھر گئیاں سن، تے اک دھوا نکھی چھاں جہی اوس دے چہرے اُتے سی۔
 میں سوچدار ہیا کہ کیہ اوہ زیادہ صحت مند ہو گیا سی جاں بیمار۔

اوس نے آکھیا، ”ایہہ دیکھ ربڑ دیاں کرسیاں۔ لنڈن توں لے کے آیاہاں ایہہ۔ ایہناں
 وچ ہوا بھرو تاں بھاریں دو من دی تیویں بیٹھ جاوے۔ بھاریں باراں من دی دھوبن۔۔۔
 بڑی دیر ہو گئی بائی سکوپ دیکھے نوں۔۔۔ دلی کا قطب مینار دیکھو، آگرے کا تاج دیکھو، باراں
 من کی دھوبن دیکھو۔۔۔ اک لوک کتھے چلے گئے؟“

میں آکھیا، ”لنڈن دی کوئی گل سنا کیہ حال ہے اوتھوں دے لوکاں دا؟“
 ”سبھ پونڈاں دے بھکھے۔ ہر کوئی شاعر تے لیکھک۔ اوہناں نے برطانیہ فتح کر لیا۔ اوہ
 پنجاب توں آئے لیکھک دی سیوا کر دے ہن تے اوس نوں نفرت وی۔ مینوں اوتھے پاکستان
 دی شاعرہ۔۔۔ سر محمد اقبال دی پوتی۔۔۔ بہت خوبصورت کڑی میرے تے فدا ہو گئی۔۔۔
 اوس دیاں چٹھیاں۔۔۔ تے تن چار ہور کڑیاں دا۔۔۔ میں آچار پاؤنا ایہناں کڑیاں دا۔۔۔
 شراب پلاؤندے سن مینوں تے میرے گیت سُن دے سن۔۔۔ میں آکھ دتاسی کہ میں پنج سو
 پونڈ لوں گا اک شام دا۔۔۔ تے اوہناں دے پیسے دتے۔۔۔ گوڈے ٹیک کے۔ میں تاں
 شاعر ہاں۔۔۔ شو۔ اوہناں دا باپ۔۔۔ پر اوہ کڑی سائرانا نوں۔۔۔ جاں شاید نسیم بانو میرے تے

فدا ہو گئی... پر مینوں کیہ پرواہ.... مینوں گھریا د آرہی سی... اُننا... بچے... و سکی... میرا پُت....-

ایہناں تُوں بھٹے شہداں نے شو دی ساری نفسیاتی حالت بیان کر دتی۔ ٹھیکرے ہو یا من.... تھڑکدے بول تے بے ربط فقرے... ایہناں وچ اندرونی ترک سی۔ اوہ ایس طرحاں بول رہی سی جو ایہناں مینوں نہیں، کسے ہور نوں بول رہیا ہووے۔

کئی دنوں پچھوں پتہ چلیا کہ شو بیمار ہے۔ میں اوس نوں ملیا تاں اوس دیاں گلاں ہور وی اکھڑیاں ہوئیاں تے بے نکیاں سن۔ مینوں ہُن تیک یاد ہے اوس دادھوا نکھیا چہرہ تے بجھیاں اکھاں۔

اوہ زندگی توں نراش ہو گیا سی۔ نراستا دے ڈوگھے کھوہ وچ پے کے اوس نے کئی اہیاں کوتاواں لکھیاں جو سچی روایت دے خلاف سن۔ ایہناں وچ اک عجیب دودرشی سی جو کئی وار اوس بندے وچ آجاندی ہے جو موت نوں دیکھ رہیا ہووے۔ جس نوں کسے داڈرنہ ہووے۔ جو ہنیری کوٹھڑی وچ چھت پاڑن والی چیخ مار سکے تاں جو ستے پئے لوک جاگ سکن۔ ایسے نفسیاتی حالت وچ اوس نے کوتاواں رچیاں کُتے، پھانسی، لُچی دھرتی۔ اوہ دھرتی نوں ماتا آکھدا آکھدا تھک گیا سی۔ ایس دے علاوہ اوہ دیکھ رہی سی کہ پاکھنڈی تے ہر قسم داساہتک تے سیاسی پتو تندا دھرتی نوں ماں آکھ کے ایس نوں لٹ رہی سی۔ شونے دھرتی نوں لُچی آکھ کے اپنے آلے دوآلے نوں چونکایا۔ روایتی نمسکار نوں تچ کے اپنی پیاری دھرتی نوں کرو دھ نال لُچی آکھیا جو ایس کوئی جوان پت اپنی ماں نوں گالھ کڈھ دیوے۔

لوکاں نے شو نوں گالھاں کڈھیاں۔ شو ہور کھجھ گیا، تے آکھن لگا ”بے وقوفو! کُتیو! میری گل سنو! میں سچ آکھ رہیا ہاں۔ میری گل سنو!“

لوکاں نے اوس نوں ہور لکاریا تے آکھیا کہ اوس دی سوچنی پیٹھی ہے۔ شو نے آکھیا
 ”ہاں میں پٹھا ہاں شیشے وانگ تہاڈا عکس ہاں، جو تہا نوں پٹھا لگدا ہے۔“

ہولی ہولی شو اپنے اندر ہی اندر دھسدا گیا۔ لوکاں نے جو آکھیا اوہ اوہناں نوں اوسے
 روپ وچ بن کے دکھاؤن دی ضد وچ ہو روی آپ ہدیاں گلاں کرن لگا جیہناں وچ حقیقت
 دیاں چنگاں سن۔ کنیاں نے آکھیا، ”شو بطور شاعر دے مر گیا ہے۔ اوہ بالکل مر گیا ہے۔“ شو
 مرن لئی تیار ہو گیا۔

مینوں پتہ لگیا کہ شو ہسپتال وچ ہے تے مینوں یاد کر رہیا ہے۔
 میں ہسپتال گیا تاں اوہ پرائیویٹ کمرے وچ منجی اُتے پیاسی۔ دوائی دیاں شیشیاں، تے
 عجیب ہسپتالی بو تے گھٹن۔ اوس دے پیندیں اوہی لمی سوہنی کڑی بیٹھی سی جو اوس دے گھر
 روٹی پکار رہی سی۔

اک رات اوہ ہسپتال وچوں نکل کے چلا گیا۔ ”میں ہسپتال وچ نہیں مرنا چاہندا۔“ اوس
 نوں پھر ہسپتال وچ داخل کرایا گیا۔ اوس دی حالت وگڑی گئی۔

اوہ بسترے تے پیا کئی وار اُچی اُچی رونداتے ہاں ماردا: میں مر رہیا ہاں۔ کتھے نیں
 میرے یار دوست؟ کتھوں میں مر رہیا ہاں۔ لبھو گے شونوں!

اوس دے بہتے دوست مصروف سن۔ کسے کول وقت نہیں سی۔ ساہت سماروہ ہو رہے
 سن۔ بھاشن چل رہے سن۔ کافی ہاؤسوں وچ لیکھکاں تے اُستاداں تے اخباراں والیاں دا جگمگھا
 لگیا رہندا سی۔ اوہناں کول ویلہ نہیں سی کہ شونوں ملن جانا۔

مینوں اک شام سنیہا ملیا کہ شو مینوں یاد کر رہیا ہے۔ اوس نے مینوں فوراً ملن لئی
 آکھیا کیونکہ اوہ چنڈی گڑھ چھڈ کے دوجی سویر بنا لے جا رہیا سی۔ چنڈی گڑھ اوس نوں راس

نہیں سی آیا۔ اوہ 21 سیکٹر دی مارکیٹ دے پچھاڑی اک دوست دے گھر ٹھہریا ہویا سی جس دا پتہ میں نوٹ کر لیا۔

رات ہو چکی سی۔ سوچیا سویرے اوس نوں ملن جاواں گا۔

مینوں ڈر لگیا کہ اوہ کتے مینوں ملے بغیر نہ چلا جاوے۔ اک عجیب خوف تے بے چینی میرے اندر سی کہ جے ایہہ بٹالے چلا گیا تاں پتہ نہیں کدوں ملاقات ہووے۔
میں سویرے ساڈھے پنج و بجے اٹھیا، کار سٹار کییتی تے 21 سیکٹر اوس پتے تے گیا۔ لوک
نُتے پئے سن۔ تن منزلے مکان شانت سن۔ مینوں اوہ مکان لبھن وچ کجھ سماں لگ گیا۔
گھبراہٹ و دھدی گئی۔

جدوں اخیر وچ مکان ملیا تاں پتہ لگا کہ شو ادھا گھنٹہ پہلاں انتھوں چلا گیا سی۔
”کتھے؟“ میں پچھیا۔

”بٹالے“

میں فوراً کار موڑی تے بس اڈے گیا۔ بٹالے جان والی بس دا پتہ کیتا۔ ادھا گھنٹہ بس
دے اڈے اتے ٹولدا پھریا۔
شو جا چکا سی۔

پھیر پتہ لگا کہ شو اپنی بیوی تے بچیاں نال ٹیکسی وچ بٹالے گیا سی۔ اوس دی حالت بہت
خراب سی۔

اوس نے ٹیکسی نوں 22 سیکٹر دے بتیاں والے چونک وچ روکیا جتھے اوہ دوستاں نال
شام نوں لوہے دے جنگلے کول کھڑا ہوندا سی۔ اوس نے کار دا دروازہ کھولیا۔ نفرت نال ٹھکیا
تے آکھیا، ”کدے نہیں آؤنا میں ایس کتے شہر وچ!“

چنڈی گڑھ پتھراں دا شہر سی، بٹالا لوہے دا۔ دوہاں شہر اں نے اوس نوں پیار دتا؛ شو
نے اہناں شہر اں نوں گیت دتے۔ دوہاں شہر اں نوں اوس نے پیار وی کیتا تے نفرت وی۔
بٹالے اوہ کجھ دن ہی رہیا۔ فیر اڑنا نال اپنے سوہرے پنڈ چلا گیا جو پٹھان کوٹ توں
پندرہاں میل پہاڑ دے پیراں وچ ہے۔

ایتھے ہریا دل سی، نکلے گھر سن، کھیت سن۔

شو ایس گھر دے چو بارے وچ رہیا جتھے انتاں دی گرمی سی۔

رات نوں اوس نوں نیند نہ آؤندی۔ کئی وار اوہ ہاکاں ماردا تے روند ا۔ میں اکلاہاں لو کو!
میں اکلا رہ گیا۔ کتھے نیں میرے یار؟

دور کھیتاں وچ گدڑ روندے تے بھاں بھاں کر دی رات وچ شو دیاں ہاکاں گواچ

جان دیاں۔

6 مئی، 1973 دی رات نوں شو دی کوکدی آتما ہمیشہ لئی شانت ہو گئی۔

خوشونت سنگھ

اک عورت خشونت سنگھ نوں ملن آئی۔ اوس نے دلی وچوں رنڈیاں دا پیشہ ختم کرن دا جھنڈا چکيا ہویا سی تے اوہ خشونت سنگھ دی مدد چاہندی سی۔
خشونت سنگھ نے آکھیا، ”میں کدے کسے کنجری کول نہیں گیا۔ مینوں رنڈیاں دا کوئی تجربہ نہیں۔“

اوہ بولی، ”تسیں رنڈیاں دے پیشے بارے اک وڈا آرٹیکل لکھیا سی۔ تسیں وڈے رائیٹر ہو۔ تہانوں ایس سماجی لعنت نوں دور کرنا چاہیدا ہے۔ جو مرد پیسے خرچ کر کے تیوں دا جسم خرید دے ہن، اوہناں نوں شرم آؤنی چاہیدی ہے۔
خشونت بولیا، ”میں پلیوں پیسہ خرچ کر کے کدے عیاشی نہیں کیتی۔ یورپ دی سیر مفت مل جاندی ہے، ڈنر پارٹیاں تے ہر قسم دی آؤ بھگت۔ پر کنجریاں بارے میں کجھ نہیں کہہ سکدا۔“

جوش نال اوس عورت دا چہرہ تمنا اٹھیا، ”مرداں نے ایس نوں سیکس دا کھڈونا سمجھ رکھیا ہے۔ منڈیاں وچ وکن والی شے۔ ضرورت مند عورتاں نوں مجبور ہو کے پیسے لئی جسم وپچنا پیندا ہے۔ اوہناں نوں چنگے کم والے پاسے لاؤنا چاہیدا ہے۔ گھر و سارے رہنا چاہیدا ہے۔
رنڈیاں ساڈے سماج اتے کالا دھبہ ہن۔ ایس پیشے نوں کسے طرحاں ختم کیتا جاوے۔“

خشونت بولیا، ”میں ہنہ جرمی توں آیا ہاں۔ ایس ویلے جرمی دنیا بھر وچ سبھ توں خوش حال ملک ہے۔ او تھوں دے خوبصورت شہر ہیملبرگ وچ سبھ توں زیادہ رنڈیاں ہن۔ سوچنا پوے گا کہ کیہ صرف مجبوری دی حالت وچ ہی تیویں اک رنڈی داپیشہ اختیار کردی ہے جاں اوہ کسے شوق لئی وی ایہہ دھندا چنندی ہے۔ ایس دے سائیکولا جیکل تے سوشولا جیکل پہلو آں اتے غور کرنا پئے گا۔ پیچھم دیاں کئی کڑیاں سوچدیاں ہن کہ سارا دن کسے دفتر وچ اٹھ گھنٹے ٹائپ کر کے مسال تیبہ ڈالر ملدے ہن۔ سارا دن لوہے دے بٹناں اُتے انگلاں مار کے ٹپ ٹپ کرن دی بجائیوں نہ دس منٹ کسے مردنال جسم سانجھا کر کے تن سوڈالر کماؤ۔“ اوہ عورت پریشان ہو کے بولی، ”پر رنڈیاں دے پیشے نوں ختم کرن دے تاں تسیں حق وچ ہو۔ تسیں کیہ طریقہ اختیار کرو گے ایس سماجی برائی نوں دور کرن دا؟“

خشونت مسکرایا۔ گھنی کالی سیاح داڑھی وچوں اوسدے دند چمکے۔ ”دلی وچ تیویاں دی اک کانفرنس ہوئی۔ سویڈن دی امبیسیڈر نے وی تقریر کیتی تے دسیا کہ سویڈن وچ رنڈیاں دا پیشہ بالکل ختم ہے۔ ایس گل اُتے کئی تیویاں نے اوس نوں ودھائی دتی تے پچھیا کہ سویڈن نے ایہہ کامیابی کس طرحاں کیتی۔ اوہ بولی، ”چنگلے گھراں دیاں جوان تے خوبصورت کڑیاں ایس میدان وچ آگئیاں تاں کسبی رنڈیاں آپے ختم ہو گئیاں۔“ ایہہ آکھ کے خشونت ہسیا۔ اوہ تیویں لا جواب ہو گئی۔

خشونت دلی دے ہوٹلاں تے عیاشی دے آڈیاں ول اشارہ کر رہی سی جتھے چنگلے گھراں دیاں کڑیاں تے شادی شدہ تیویاں نشنگ ہو کے ایہہ دھندا کردیاں ہن تے اپنے جسم دا سدھاسودا کر کے چوگنے پیسے وصول کردیاں ہن۔ نہ اوہناں نوں کوئی کوٹھا بھاڑے تے لین

دی لوڑ تے نہ کسے لائنس دی، نہ کسے آڈے دی۔ ساری دلی ہی اوہناں دا آڈا ہے۔ رنڈیاں دے پیشے نوں ختم کرن داکم اوہناں نے پہلاں ہی سنبھال لیا ہے۔

خوشونت بے حد حاضر جواب، کھلے سبھا دا، ندھڑک انٹیکچوئل ہے۔ اوس نوں مونہہ تے کھری گل آکھ کے دوجے نوں چکا چوند کرن وچ مزہ آؤند اے۔ پاکھنڈ نوں توڑن تے گھٹیا سیاستداناں تے رائیٹراں اتے چوٹاں کرن تے اوہناں دا پانج کھولن وچ اوہ ماہر ہے۔ اوہ کھلا کھلا سھاپت قیمتاں تے خلاف لکھدا ہے تے سبھ توں زیادہ اپنے خلاف۔

اوہ اسٹریٹ ویلی داس سال ایڈیٹر رہیا تے اوس نے ایس وچ نواں رس تے نویں دھڑکن بھر کے ایس دی سیل 65 ہزار توں چار لکھ تیک پہنچا دتی۔ اوہنوں ساریاں نے ”جرنلسٹاں داسر دار“ من لیا۔

جے خط ایڈیٹر نوں آؤندے اوہناں وچوں اوہ جُن کے اوہناں نوں ضرور چھاپدا جو اوس دے خلاف ہوندے۔ اوس نے کئی اجیے خط وی چھاپے جیہناں وچ اوس نوں ’خوشامدی‘ تے ’یکس دا بھکھا سردار جی‘ آکھیا گیا۔ ایہناں خطاں دے چھپن نال اوس دا امیج ہو رہا کھڑے آیا۔

ایس ملک وچ جتھے ہر کوئی اپنی تعریف دا بھکھا ہے، ہر ایڈیٹر اپنے حق وچ خط چھاپن دا جنونی، ہر سیاسی لیڈر اپنا امیج اُچا کرن لئی کاہلا، خوشونت سنگھ نے ایس کھوکھلی روایت نوں توڑ کے اک نویں ریت چلائی۔

خوشونت نے بے شمار لطیفے گھڑے تے چھاپے ہن۔ سبھ توں زیادہ لطیفے پنجابیاں بارے ہن تے اوہناں وچوں اکثر اپنی قوم بارے۔ سردار جی دے لطیفے اوس دی قلم توں چھپدے ہن۔ اوہ آکھدا ہے، ”جو قوم اپنے آپ تے ہس نہیں سکدی اوہ بزدل ہے۔“

اوس داگھڑیا اک لطیفہ ایہہ ہے: اک ودیشی سکالر نے کھوج کیتی کہ مسلماناں، ہندواں تے سکھاں دے دھرم استھاناں اُتے جو چڑھاوا چڑھدا ہے اوسدا اوہ کیہ کردے ہن۔ مولوی نے آکھیا، ”اسیں فرش اتے اک گول دائرہ کھچ دیندے ہاں۔ جنے روپے ایس گول دائرے وچ پین، اللہ دے۔ جو روپیہ رُڑھ کے باہر چلا جائے اوہ ساڈا۔ مندر دے پجاری نے آکھیا، ”اسیں وی گول دائرہ کھچ دیندے ہاں۔ جو پیسہ ایس وچ آگیا اوہ ساڈا، جو باہر رہ گیا اوہ بھگوان دا۔“ گردوارے دے گرنتھی نوں پچھیا تسیں کیہ کردے ہو اپنے چڑھاوے دا۔ اوس آکھیا، ”چڑھاویں نوں اکٹھا کر کے اُپر اچھال دیندے ہاں۔ جو اپر رہ گیا اوہ واگورودا، جو میٹھاں ڈگ پیا اوہ ساڈا!“

اوہ مذہب وچ یقین نہیں رکھدا، پر جدوں اوس دا پُت راہول سنگھ آکسفورڈ توں پڑھ کے واپس آیا تاں پتہ لگا کہ اوس نے کیس قتل کروادے ہن، تاں ماں نے آکھیا، ”میں اپنے پُت دا مونہہ نہیں دیکھنا چاہندی۔“ خشونت نے آکھیا، ”میںوں بے حد دکھ ہویا، تے میں کئی راتاں سوں نہیں سکيا۔ میرے لئی ایہہ برداشت کرنا بڑا مشکل سی۔“

میں پچھیا، ”توں تاں کسے مذہب نوں نہیں سی من دا، پھر دکھ کایدا؟“

اوہ بولیا، ”میں ایہہ داڑھی کیس سکھ قوم دی برادری دا نشان سمجھدا ہاں۔ برادری بہت وڈی چیز ہے۔ کیس قتل کروا کے بچہ ایس برادری چوں کٹ جاندا ہے۔ اوہ بے پیند ا بھانڈا بن جاندا ہے۔ اوس دا وجود سدھا ڈاواں ڈول رہندا ہے۔ میں اپنی قوم اتے چوٹ وی کر سکدا ہاں، سکھ نیتاواں دے خلاف وی لکھ سکدا ہاں کیونکہ میں خود سکھ ہاں۔ ایہہ گل اک منو و گیا نک دھڑکن ہے، سارے وجود نوں جھنجھوڑ دی ہوئی حقیقت۔ میں کسے رب نوں ملن خاطر داڑھی

کیس نہیں رکھے ہوئے اپنی برادری، اپنی قوم، اپنے بھائی چارے وچ ہی مینوں اپنا وجود دسد ا ہے۔“ ایس پچھوں راہول نے داڑھی رکھ لئی۔

خشونت سنگھ نے سر تیا سنگھ چیف انجینئر دی دھی کنول نال ویاہ کیتا۔ تعلیم ختم کرن پچھوں دوویں میاں بیوی لاہور رہن لگے۔ کنول جدوں تنگ موہری دی شلوار، کھلی قمیض تے چُنی دا گاترا پا کے ٹینس کھیڈن جاندی تاں لوک اوس دے حسن دیاں گلاں کر دے کنول پیٹنگ وی کر دی سی تے اوس دے بنائے ہوئے چتر گھر دیاں کندھاں دی زینت سن۔

خشونت دافلیٹ مال روڈ اُتے سی، جتھے لاہور دے سارے اسٹیکچوئل، لیکھک تے شاعر آؤندے۔ اک وار امر تاشیر گل وی اوس نوں ملن آئی۔

خشونت نے امر تاشیر گل نوں اپنی بیوی دیاں پیٹنگاں دکھا کے اوس دی رائے پچھی تاں اوس نے تصویراں اُتے اک نظر سٹی، ”تیری بیوی نوں پیٹنگ بناؤنی نہیں آؤندی۔“ خشونت نے ایہہ گل اپنی بیوی نوں دس دتی۔ اوس پچھوں امر تاشیر گل دا آؤنا جانا بند۔

کنول بہت نکیلے مزاج والی عورت ہے۔ اپنے پروار تے اپنیاں سہیلیاں دوستاں نال بنھی ہوئی۔ جدوں خشونت سنگھ نوں 1968 وچ اسٹریٹ ویلڈی ایڈیٹری لئی آکھیا گیا تاں کنول اوس دے خلاف سی۔ اوہ دلی چھڈ کے بمبئی جانا نہیں سی چاہندی۔ اوہ بولی، ”ساری عمر یورپ تے لنڈن رہے۔ جلاوطنی وچ۔ ہن گھر واپس آئے تاں میں کتے نہیں جانا۔“ نتیجہ ایہہ ہو یا کہ کنول کچھ دن بمبئی رہندی تے کچھ دن دلی۔

اوہ نجی مرضی دی مالک ہے۔ گھر وچ اوس دا حکم چلدا ہے تے باہر خشونت سنگھ دا۔ نت دا پروگرام سمیں تے ودھی مطابق نیتی ہے: سویرے اٹھن دا وقت، سیر کرن دا وقت، لُنج

تے ڈنر دا وقت۔ کنول خشونت دے کھلے سبھاؤ نوں اپنے سنجھ نال تاڑ کے رکھ دی ہے۔ ایس وچ کنول دے مڈھلے حسن تے تکرری شخصیت دا دخل ہے۔

سبھ دوست جان دے ہن کہ خشونت نوں ڈنر اُتے بلاؤنا ہووے تاں ست و بے دا وقت ہے۔ دو پیگ سکاچ، تھوڑی جہی گپ شپ تے ساڈھے اٹھ و بے کھانا۔ نوں و بے اوہ ہر حالت وچ گھر چلا جاندا ہے۔

اک وار پروین بوبی دی انٹرویو کسے فلمی رسالے وچ چھپی۔ اوس نوں پچھیا گیا سی کہ اوس نوں سبھ توں ودھ کیڑا آدمی چنگا لگدا ہے، تاں اوس دا جواب سی ”خشونت سنگھ“۔ ایس انٹرویو نوں پڑھ کے خشونت نے مینوں آکھیا، ”یار، میں اوس آرٹیکل نوں کٹ کے اپنے کول رکھ لیا۔ کئی دن بے حد خوش پھر دار ہیا۔ جدوں کوئی حسین عورت تہاڈی تعریف کرے تاں اوہ پروین بوبی ہووے تاں بندے نوں ہو رکیہ چاہیدا ہے؟“

پروین بوبی نے میری کتاب ”میکڈ ٹرائی اینگل“ پڑھی تے اوس نال بمبئی وچ اچانک سنجے خان دے گھر ملاقات ہوئی۔ میں اوس خشونت سنگھ دی گل دسی۔ اوس پھر دہرایا، ”مینوں خشونت بہت چنگا لگدا ہے۔ آئی لوہم۔ تیس وی دلی رہندے ہو بلونت جی، بے میں ایس وار فلم فیسٹیول تے آئی تاں ضرور کھانا کھاواں گی تہاڈے نال تے خشونت نال۔“ اوس پچھوں کئی مہینے گزر گئے۔

جنوری دی پہلی تاریخ سی۔ مینوں دُپہر ویلے ٹیلیفون آیا۔ ”میں پروین بوبی بول رہی ہاں.... بمبئی توں.... کل دلی آ رہی ہاں.... فلم فیسٹیول اتے.... موریہ ہوٹل ٹھہراں گی....“

میں ٹیلیفون اُتے ایہہ گل پکی کر لئی کہ اوہ کل شام میرے نال کھانا کھاوے گی تے میں اوس نوں موریا ہوٹل لین جاواں گا۔

خشنونت سنگھ نوں پروین بوبی دی خبر دسی۔ اوس نے آکھیا، ”روٹی میرے گھر ہووے گی۔ بس تن چار جنے ہوواں گے، نہیں تاں پروین بوبی ونڈی جاوے گی۔ توں اوس نوں ساڈھے چھ وے ہی لے آویں۔ دیکھیں لیٹ نہ ہوویں۔“

دوے دن میں موریا ہوٹل تن چار وار ٹیلیفون کیتا۔ آخر پروین بوبی مل گئی تے میں اوس نوں ساڈھے چھ وے دی گل پکی کر لئی تے آکھیا کہ میں اوس نوں لین آواں گا۔ ڈنر خشنونت دے گھر ہووے گا۔

میرے نال میرا دوست گیان سچدیو تے اما واسودیوسن۔ میں اپنی نکلی لال گڈی نوں سٹارٹ کرن لگا تاں انجن ٹھنڈا۔ چھت لتھی ہوئی۔ مسال ست وے موریا ہوٹل پہنچا۔ گڈی نوں پورچ وچ ہی جھڈ کے تیزی نال اندر گیا۔ پروین بوبی کالی میکسی پائی ٹہل رہی سی۔ میں معافی منگی تے اوس نوں نال لے کے باہر آیا۔ گڈی دا دروازہ کھول کے بٹھایا تے گڈی سٹارٹ کیتی۔ رستے وچ میں اوس نال امانتے گیان دا تعارف کرایا۔

کھلی گڈی ہون کر کے ٹھنڈ بہت لگ رہی سی۔ امانے اپنی شمال پروین بابی دے ننگے موڈھیاں اُتے پادتی۔ لمے کھلے وال، حسین چہرہ، ایہہ ویہہ لکھ دی فلم سٹار، لکھاں لوکاں دے دلاں دی دھڑکن میرے نال بیٹھی سی۔ پٹیل مارگ توں مڑ کے اسیں سٹی مارگ ول مڑے جو بالکل ویران سی۔ یکدم دل وچ خیال آیا کہ ایس سڑک اُتے کوئی دو غنڈے میری گڈی نوں کھڑا کر کے پستول دکھا کے پروین بوبی نوں اغوا کر سکدے ہن۔ حسین عورت، سونے تے ہیرے نالوں زیادہ خطرناک....

ایس ڈر دی کمبنی وچ بھجائیں ساڈھے ست و بجے خشونت دے گھر پہنچا۔
گھٹی وجائی تاں دروازہ کھلیا، خشونت پٹھانی شلوار قمیض پائی ہتھ وچ سکاچ داپیگ پھڑی
کھڑا سی۔ سبھ نوں تپاک نال ملایا، تے پروین بوبی دی کھبی گلھ اُتے کی جہی چھی دے کے
(پنجابی وچ 'چھی' لیتی، ہوندا ہے۔) اوس داسواگت کیتا۔

ڈرائنگ روم وچ کنول تے چار پنچ دوست سن۔ کنول نے پروین نوں اپنے نیڑے کرسی
تے بٹھایا تے سارے جنے جھٹ پٹ ہی گلاں کرن لگ پئے۔

خشونت نے مینوں آکھیا، ”تو پروین نوں اک گھنٹہ لیٹ لے کے آیا ہیں۔ شرم نہیں
آؤندی تینوں ایہتے میرے گھر لیٹ آؤندے نوں؟ توں ساڈی زندگی دا اک گھنٹہ صرف
خراب ہی نہیں کیتا سگوں مینوں پروین دے حسن توں وانجھیاں کر دتا ہے۔“

اوس نے پروین نوں سکاچ لئی پچھیا تاں اوہ بولی، ”صرف کافی وچ برانڈی پاکے پیو اں
گی۔“ آخر رم اتے فیصلہ ہو یا کیونکہ اوس نوں ٹھنڈ لگ رہی سی۔

اوس نے اجازت لے کے سگریٹ سلگائی۔

خشونت نے آکھیا، ”کوئی ہن پروین کول بیٹھن دیو۔“

اوہ اپنی تھان توں اُٹھ کے پروین کول آ بیٹھاتے دوویں گلاں کرن لگے۔ حالے محفل
بھلھی ہی سی کہ کنول نے کھانے دی گھٹی وجا دتی۔ خشونت نے آکھیا، ”ہئی پروین نوں اک
پیگ تاں پی لین دے۔“

کنول بولی، ”نو کراں نے کھانا رکھ دتا ہے میز اُتے۔ آؤ سارے جنے کھانا کھاؤ۔

ساڈھے اٹھ وچ گئے ہن۔ کھانے دا وقت ہے۔“

بڑی مشکل نال دس منٹ لئی رُک جان لئی منایا۔

سارے جنے کھانے دی میز تے چلے گئے۔ سوپ، روسٹ چکن، فرنیچ سفلے، وغیرہ۔ فیر آئیس کریم۔ پھر کو نیک والی گرم گرم کافی۔

پروین بوبی گرم کافی دے گھٹ بھر رہی سی کہ کنول بولی، ”لئو بئی ہُن ڈنر ختم! نوں و جن والے ہن۔ خشونت نے ایس ویلے کم تے جانا ہے۔ رات دے نوں و بے ہندوستان ٹائمز جا کے روز اخبار دے چھین توں پہلاں ایس نوں دیکھدا ہے۔“

خُشونت بولیا، ”اج پروین بوبی آئی ہے، ذرا لیٹ وی جاسکدا ہاں۔“

نون و ج چکے سن۔ کھانا ختم! ڈنر ختم! پارٹی ختم! کنول بوباکھول کے کھڑی ہو گئی۔

اسیں سارے جنے باہر آئے۔ خشونت او سے حالت وچ سانوں باہر چھڈن آیا۔ ایوں لگدا اسی کہ جویں اوہ ننگے پیریں آیا ہووے۔ سبھ نوں جیہی پا کے تے اپنا نگھ دے کے اوہنے گڈنائیٹ آکھیا۔

میں گڈی سٹارٹ کیتی۔ سڑک تے آ کے پروین بوبی بولی، ”پارٹی ختم؟ یقین نہیں آؤندا۔ میں تاں ایہہ آکھ کے آئی سی کہ لیٹ آواں گی۔ مینوں ہوٹل وچ کسے عزیز دوست نے بلایا سی تے میں نہ کر آئی۔ پروہناں دا ڈنر تاں حالے شروع ہی نہیں ہو یا ہونا۔ چلو او تھے چلیے۔“

اک دن میں سویر ویلے گیا، خشونت لتاں اُتے اُونی دُشالائی آرام کرسی وچ بیٹھاسی۔

میں پچھیا، ”سردی لگدی ہے؟“

اوس نے کیرا، ”نہیں۔ بس... رتا نگھ جیہا چاہیدا سی۔ دراصل میں بہت تھک گیا ہاں۔ فضول کماں وچ وقت برباد کر رہیا ہاں۔ بمبئی توں مینوں کسے نے ٹیلیفون کیتا کہ آ کے اک فولڈر دیو۔ میں ’ہاں‘ کر بیٹھا۔ سوچیا چلو تھوڑا جیہا وقت کدھ کے ایہہ کم کر ہی دیواں۔ پیسے

وی ٹھیک دین گے، آخر ایہناں مینوں بلاؤن اُتے ہوائی جہاز دے پیسے خرچے ہن۔ اوہ مینوں بنگور لے گئے۔ اوتھے ہو رکارخانے دکھائے۔ ایہہ سارا کجھ مارواڑی سیٹھ گونکا داسی۔ اوہ کیبل وی بناؤندا ہے، انڈین ایکسپریس وی کڈھدا ہے، پیسے تے لوہے دے چکے وی بناؤندا ہے۔ شیشے داساماں، عورتاں دیاں انگلیاں، صابن، تے، تے ریزر بلیڈ وی۔ مینوں آکھیا کہ میں ایہناں سبھناں بارے ایس فولڈر وچ لکھ دیواں۔ کجے وچ سمندر ہی بند کر دیواں۔ میں پھس گیا ہاں.... سمجھ نہیں آؤندی کیہ کراں۔ میں جھٹ پٹ ہی بچن دے دیندا ہاں... تے فیر ایس نوں پالن لئی پریشان ہوند اہاں۔ میتھوں نہ نہیں ہوندی۔ سو طرحاں دے کم سہیڑ لیندا ہاں۔ اصلی کم میرا ناول ہے جو لکھیا پیا ہے پر سودھن دا وقت نہیں ملدا۔ اک سال توں ایس نوں ٹال رہیا ہاں۔ اوہ ساہنے پیا ہے ایس دا مکمل کھرڑا۔ بس چکدا ہاں تے رکھ دیندا ہاں۔ دماغ وچ گھم رہے ہن گونکا دے کیبل تے لوہے دے چکے تے ریشمی انگلیاں۔ بڑا غصہ آؤندا ہے اپنے آپ تے۔“

میں آکھیا، ”تینوں ایہہ لوہے دے چکیاں تے کیسلاں بارے فولڈر نہیں لکھنا چاہیدا۔ توں وقت ضائع کر رہیا ہے۔ ایہہ ناول مکا۔ ایہو ضروری کم ہے تیرے جوگا۔ تینوں کیہ لوڑ ہے فولڈر لکھن دی؟ ایہہ ایسے طرحاں ہے جویں زینت امان چکی جھون بیٹھ جاوے۔ تیری پر تبھاناول تے کہانی لئی ہے.... توں ایس دی ورتوں نہیں کر رہیا۔ ایسے لئی پریشان ہیں۔“ اوس نے کافی دا آرڈر دتا۔ آرڈر دین لگے خشونت آواز نہیں ماردا، سگول اٹھ کے جاندا ہے آکھن لئی۔

اوس وچ امیری ٹھاٹھ دے نال عجیب پھکڑپن ہے، اک شاہننگی۔ اوسدا پتا سردار بہادر سو بھاسگھ نویں دلی تے زمان کرن والیاں داموہری سی۔ ادھی دلی دامالک۔ خشونت

میں ایہہ گل مبارک سنگھ نوں دسی تاں اوس نے آکھیا، ”میرا بیٹا انجان ہے۔ اوس نوں پتہ ہونا چاہیدا ہے کہ خشونت سنگھ صرف اکو ہے۔“

میں 1945 وچ سوویت لیکھکاں دی کانفرنس اتے ماسکو گیا تاں میرا جہاز پیرس، سٹاک ہالم تے ہیلسنکی دے راہیں ادھی دنیا دا چکر کٹ کے جانداسی۔ ایئر انڈیا دا جہاز پیرس رکناسی تے او تھوں دو بجے دن کسے ہو ر کمپنی دے جہاز نے مینوں لے کے جانا سی۔

میں پیرس دے بارے پچھ گچھ کیتی تاں پتہ لگیا کہ خشونت سنگھ او تھے یونیسکو وچ سی۔ میں سرسوبھا سنگھ نوں پچھیا کہ کوئی سنیہا تاں نہیں لے کے جانا۔ اوہ آکھن لگے کہ اسیں تہانوں کل شام نوں دساں گے۔

دو بجے دن سرسوبھا سنگھ خود میرے نکلے جھے گھر آئے۔ اوہناں کول دو پوٹلیاں سن۔ اوہناں نے آکھیا، ”ایس پوٹلی وچ بادام ہن۔ قندھار داصلی موٹے بادام تے مصری۔ دوجی پوٹلی وچ امب دا اچار۔ خشونت نوں دے دینا۔“

ایہہ پوٹلیاں میں گھر دے سنیہے تے سوغات دے طور تے لے گیا۔ ایس سوغات وچ ماں دی ممتا، پیو دی آشیر واد تے پنڈ دی دھرتی دا جذبہ سی۔ ماں نے مصری بھیجی سی، ایہہ شنگن سی ساڈے سنسکاراں دا۔ ایس دے علاوہ اک طرحاں دی انٹروڈکشن وی سی اوہ خالی ہتھ مینوں اپنے پُت دا پتہ نہیں سن دینا چاہندے۔

پیرس اُتریا تے اوسے شام ٹیلیفون کر کے اوس دے گھر گیا۔ ماییاں دیاں بھیجیاں ہوئیاں چیزاں دے آیا۔

او تھوں میں ماسکو گیا۔ چار مہینے پچھوں وارساتوں پرآگ ہو ندا ہو یا پیرس آیا۔ خشونت نوں ٹیلیفون کیتا۔ اوس نے مینوں یونیسکو وچ اُتے بلایا۔ جتھے ہر وڈا چھوٹا افسر اپنی ٹرے چک

کے خود اپنا کھانا پر وسدا ہے۔ اسیں اک میز تے آکے بیٹھ گئے جتھے خشونت دے چار پنج ساتھی بیٹھے سن۔

اوہ بولیا، ”کوئی، بلونت گارگی نوں ملو۔ ایہہ گرما گرم ہُنے ہی ماسکو توں آیا ہے۔ ایہہ دسے گاسانوں لال دیں دیاں گلاں۔“

اوس دی گل بات وچ طنزی۔ مینوں اوس دا انداز تھوڑا جیہا چُجھیا۔

اوہ کہن لگا، ”توں پنجابی وچ کیوں لکھدا ایہیں؟ چھڈ، انگریزی وچ لکھیا کر۔ تیری انگریزی چنگی ہے۔ پنجابی وچ لکھن نال توں لدھیانے تے روپڑ ہی رہ جاویں گا۔ کوئی نہیں پڑھدا پنجابی نوں۔“

مینوں اوس دی گل وی چُجھی۔

اوس پچھوں اسیں گھر دیاں گلاں کیتیاں، فرانسیسی شراب دیاں، پکاسودی مسٹرے س دیاں، پیرس دے حسن دیاں، تے اوس دے لنڈن دے دوستاں دیاں۔ میماں دیاں، حبشناں دیاں، تے لیڈراں دیاں۔

اوس دی گل بات وچ چٹھارا تے مسخری سی، تے ایہہ دارشنگ سو جھ نال چمکدی سی۔
کئی سالاں پچھوں جدوں پنجابی صوبہ بن گیا تے پنجابی مادری زبان دی شکستی تے پسار دا پرچار ہو یا تاں وی خشونت انگریزی دے حق وچ بولد ا رہیا۔ اوس ویلے مادری زبان نال اپنی پر تہد تاد کھاؤن لئی ہر کوئی پنجابی دے حق وچ بول رہیا سی۔

خشونت سنگھ نے بھرے جلے وچ کھجھ کے آکھیا، ”میری مات بھاشا انگریزی ہے۔ میں اپنی مات بھاشا وچ ہی لکھدا ہاں۔“

سبھ لوک حیران رہ گئے اوس دے ایس ساہتک جھٹکے توں۔

اوس نوں پتہ سی کہ لوک اوس داسنمان ایس لئی کر دے ہن کہ اوہ انگریزی وچ لکھدا ہے۔ اوس نوں ایہہ وی پتہ سی کہ پنجاب دے بہتے ادھ پڑھ بدھیجیوی پنجابی وچ لکھدے ہوئے انگریزی دے سدھے پٹھے فقریاں نوں ہی جوڑ توڑ کے پنجابی روپ دے دیندے ہن۔ خشونت دی انگریزی لکھت وچ پنجابی سبھا، پنجابی چاشنی، پنجابی رنگ ٹھاٹھاں ماردا ہے۔ اوہ پنجاب دی دھرتی تے پنجاب دے لوکاں نوں انگریزی وچ دلیری نال چتر دا ہے۔

خشونت نوں جدوں ملے اوہ بشاش تے گپ شپ لئی تیار ہے۔ اوس نوں لوکاں دے لکے راز، کمینگی، دریادی تے بے وقوفی بارے بے شمار قصے یاد ہن۔ اوہ تیویاں نال بھوگ ولاس کرن، اوہناں دے ٹھنڈے تے گرم سبھا بارے، اوہناں دیاں چھاتیاں تے پٹاں بارے تے ترنت عشقاں بارے مسالیدار گلاں کر دے ہے۔ اوس دی نظر پاکھنڈ نوں، ساہنکاراں دیاں پھڑاں نوں، پٹھیاں قیمتاں نوں، وستران دے اندر لے استر نوں، انگلیاں وچ لکے جنسی روپ نوں جھٹ تاڑ جان دی ہے۔

اوہ بولیا، ”میں تیرے بارے کافی جان داہاں۔ میں ایس گل نوں وی سمجھدا ہاں کہ توں کیوں اپنی زندگی دے عشق اوہناں تیویاں نال کیتے جو اٹھائی توں چھتی سال دے وچکار سن۔ میں تیویاں بارے لکھدا ہاں، پر عشق کرن دے معاملے وچ بہت ڈر پوک ہاں۔“

اوہ پٹھاں بارے لکھے جاں طوطیاں تے کبوتران بارے، ڈاکواں بارے جاں کسے سوہنی تیویں دے حسن بارے، پھلاں بارے جاں بچڑاں بارے جاں کھسریاں بارے ہر آرٹیکل پڑھیا جاندا ہے۔ اوس دے پاٹھک ہر پارٹی دے، ہر دھرم دے، ہر ورگ دے لوک ہن۔ میرے گوانڈھ وچ اک ڈھابے والا سردار جی ہے۔ اوہ ہر شہنشاہ وچ خشونت دا

آرٹیکل اپنے پت کولوں پڑھوا کے سُندا ہے۔ نیڑے ہی ٹنڈن موٹرز دا ورکشاپ ہے جس دا مالک کیمل پور دا تکر اپٹھان ہے۔ اوس دے دو نوجوان پُت ہن۔ جدوں میں اوہناں کول کار ٹھیک کرواؤن جاندا ہا تاں اوہ خُشونت سنگھ دی گل ضرور کر دے ہن کیونکہ اوہ ہر شجر وار اوس دا آرٹیکل مزے نال پڑھدے ہن۔ کالج دیاں کڑیاں تے پروفیسر وی پڑھدے ہن تے دُکاندار تے جرنلسٹ برادری تے سرکاری کر مچاری۔

اوس نے آکھیا، ’میرے لئی سبھ توں وڈا تحفہ ہے، سبھ توں وڈا انعام، سبھ توں وڈا گیان پیٹھ ایوارڈ میرے ریڈر ہن۔ میں جرمنی توں پچھلے ہفتے آیا تاں کسٹمز دے اک افسر نے اگے ودھ کے میرا سوٹ کیس چک لیا۔ جدوں میں ہری بتی کولوں دی لنگھن لگاتاں میں آکھیا، و سکی دیاں تن بوتلاں لیاندیاں ہن... بھائیں صرف اک بوتل دی اجازت ہے۔ اوس نے ہتھ جوڑ کے آکھیا، ”تسیں لجا سکدے ہو ہو روی بوتلاں۔“

ایہناں گلاں توں لوکاں نوں ایوں لگدا ہووے گا کہ خشونت ہر ویلے شراب وچ گٹ رہندا ہے۔ پر اصل وچ اوہ ایس توں بالکل الٹ ہے۔ اوس نوں ملو تاں اوہ صوفی ہے، صرف شام نوں روٹی توں پہلاں دائین دا گلاس جاں سکاچ دے دو پیگ! ایہہ اوس دی چراں توں تری آؤندی سریرک لوڑ ہے، تے ایہو اوس دی پین دی سیما۔

اوہ ہن وی اپنے وڈے اسیسٹنٹ نوں نال لے کے شام نوں سیر کرن جاندا ہے۔ ٹینس کھیڈا ہے جاں سکواش۔ تیاری کر کے راج سبھا وچ بولد اے۔ ٹیلیوزن تے ریڈیو اتے پروگرام کردا ہے۔ لکچر دیندا ہے۔ انٹراکشنری کانفرنساں اتے ساہت جاں دھرم جاں سیاست اُتے پیپر پڑھدا ہے۔ ہر ہفتے دو چونڈے چونڈے مضمون لکھدا ہے جو بھارت دے

اٹھ وڈے اخباراں وچ اکو ویلے چھپدے ہن۔ ایس توں چھٹ کہانیاں، سفر نامے تے پمفلٹ۔

پر جدوں ملو تاں اوہ بالکل ویلھا نظر آؤندا ہے۔ جے اک گھنٹہ اوہ تہاڈے نال گز اردا ہے تاں ہر منٹ اوہ تہاڈے نال ہوندا ہے۔ ایس لئی اوس نال بتائے سٹھ منٹ سٹھ گھنٹے بن جاندے ہن۔

خسٹونٹ 1915 نوں ہڈالی پنڈ، سرگودھا، وچ جمیا۔ چار چنیرے ریتڑ دھرتی، بٹے تے ورلے ورلے کھجور دے درخت۔

اوہ آکھدا ہے، ”میرے پنڈ صحر اوچ سی۔ کھیوڑا دیاں لون دیاں خانان دے نیڑے۔ دو ٹو بھے سن، دو کھوہ، تے کھار اپانی۔ ٹوبھے وچ بھھاں تردیاں تے پانی پیندیاں۔ لوک وی اوہی پانی پیندے۔ دھرم مثالہ دا گرنتھی پھٹی اتے اوڑا، ایڑا، ایڑی لکھنا سکھاؤندا، تے کدے لت وی مار دیندا۔ میں دادی کول ہی رہندا ساں..... پنڈ وچ۔ اوس پچھوں دلی آگیا۔“ گل بات جاری رکھدیاں اوس آکھیا، ”میرے باپ نے میری ماں نوں انگریزی سکھاؤن لئی میماں دیاں کئی ٹیوشن رکھیاں، پر میری ماں نوں انگریزی نہ آئی۔ اوہ ہن وی سرگودھا دی پنجابی بولدی ہے۔“

میں پچھیا، ”خسٹونٹ، توں آکھدیں، کہ تیری ماں بولی انگریزی ہے، پنجابی نہیں؟ ایہہ کس طرحاں؟“

”ماں بولی دا مطلب ہے اوہ زبان، جس وچ تسیں اپنے آپ دا اظہار کر سکو۔ اپنی گل آکھ سکو، اپنے جذبے نوں شدت نال بیان کر سکو۔ میں صرف انگریزی وچ ہی اپنے آپ نوں ایکسپریس کر سکا ہاں۔ مثلاً میں پنجابی وچ کسے تیویں نال پیار نہیں کر سکا۔“

”جے اوہ تیویں کسے پنڈ دی تیلن جاں ارا مین ہووے۔ پھیر کیہ کریں؟“

”پنجابی وچ پیار کرن لئی بولن دی لوڑ نہیں ہوندی۔ ساڈے تاں بس اکھ نال گل کر گئی“ جاں ”پلہ مار کے بجھا گئی دیوا“ نال ہی پیار کرن دار و اج ہے۔ باقی سارا کم بناں بولے۔“

تھوڑی دیر بعد بولیا، ”کچھی تار بن نال عورت نوں پہلاں گل بات کر کے، کوئی کویتا دی ٹوک جاں حسین خیال جاں تعریفی فقرہ کہہ کے گر ماؤندے ہن، اوس نوں پگھلاؤندے ہن، نرم کر دے ہن۔ اوتھے کورٹشپ ورگا لفظ پنجابی وچ نہیں۔ بھلا دس، تیویں نوں وارم اپ کرن نوں کیہ آکھدے ہن؟“

میں سوچ کے آکھیا، ”پسماؤنا!“

”پسماؤنا؟ ایہہ لفظ تاں مجھاں گائیاں لئی ورتیاں جاندا ہے۔ دُدھ چون توں پہلاں گاں دے تھناں نوں چھٹے مار کے پسماؤندے ہن۔ بہت پنجابی تیویں نوں وی گاں مجھ ہی سمجھدے ہن۔“

اوہ ہسن لگا۔

”تیرے ٹبر وچ سبھ دی عمر بہت لمی ایں، کیہ وجہ اے؟“

’وجہ تاں پتہ نہیں۔ پر اسیں ریتلے علاقے دے جنڈ ہاں۔ میرا باپ نے سال دی عمر بھوگ کے پورا ہو یا۔ ماں جیوندی اے، نے سال دی، تے اوسدی صحت چنگی ہے۔ چاچا او جل سنگھ وی نے سال دے نیڑے تیڑے ای سی۔ بس ساڈا ونش نبیاں دا ہی ہے....“

”میں پچھیا، ”توں اپنی دولت دا کیہ کر دیں؟ بے شمار جائیداد روپیہ۔“

اوہ بولیا، ”سبھ بینکوں وچ پئی اے۔ سرکار دے انکم ٹیکس توں ڈر دے ہوئے سرکاری بانڈ خرید لئے ہن۔ مینوں نہیں پتہ کہ میں ایس روپے داکہیہ کراں گا۔ پر لکھ کے کماؤن وچ مزہ آؤندا ہے۔“

روپے دیاں گلاں ہون لگیاں، امیراں دیاں، ٹانٹے برلا دیاں، تے اوہناں دیاں ملاں تے بے شمار دولت دیاں۔

اوہ بولیاں، ”اک وار میں سنگھاپور دے ہوئی اڈے تے کیو وچ کھڑاں۔ میرا ٹکٹ تے اٹیچی کیس میرے ہتھ وچ سن۔ نال ہی فسٹ کلاس دے کیو وچ اک آدمی کھڑا سی، جس کول بہت سارا سامان سی۔ ہوئی اڈے دا کر مچاری اوس نوں ایہہ سارا سامان مفت لے جان نہیں سی دے رہیا۔ وادھو سامان دے پیسے ڈالراں وچ چارج کرنا چاہندا سی۔ ایہہ آدمی آکھ رہیا سی کہ پر کر مچاری نہیں سی مندا۔ اوس آدمی نے آکھیا کہ اوہ سیٹھ برلا سی۔ پر ایس گل دا ہوئی کر مچاری اتے کوئی اثر نہیں سی ہو رہیا۔ میں اگے ودھ کے آکھیا، ”برلا جی، میں دے دیتا ہوں آپ کو پیسے۔“

میں ستر اسی ڈالر سامان دا کرایہ دے دتا، ایس شرط اُتے کہ ”میں ایہہ روپے ہندوستان جا کے واپس نہیں لواں گا پر مینوں ایہہ حق حاصل ہووے گا کہ میں فخر نال آکھ سکاں کہ میں سیٹھ برلا نوں پیسے دتے سن!“ خوشونت تے میں گلاں وچ رجھے ہوئے سہاں کہ اک وپاری دو گھڑیاں چکی اوس دے کمرے وچ آگیا۔ آؤندے ہی اوس نے پتل دیاں دو مورتیاں کڈھیاں، تے میز اتے رکھ کے بولیا، ”لو سردار صاحب یہ مورتیاں صرف آپ جیسے قدر دان ہی لے سکتے ہیں۔“

ایہناں موریتیاں وچوں اک شو جی مہاراج دے نندی بیل دی سی، تے دوجی کرشن
مہاراج دی۔

خُشونت نے نندی بیل نوں چکیا، ”ایہہ تاں سجر مال گدا ہے۔“
وپاری بولیا، ”سردار صاحب، یہ مورتی اٹھارھویں صدی کی ہے۔ اور یہ کرشن
مہاراج۔“

اتنے وچ کنول کمرے وچ داخل ہوئی۔ ”بئی تم یہ ساری مورتیاں سردارنی صاحبہ کو
دکھا دو۔ وہی خریدیں گی۔ میں ذرا مصروف ہوں۔“

وپاری مورتیاں دی پنڈ چک کے دو بے کمرے وچ کنول نال چلا گیا۔
ادھے گھنٹے پچھوں جدوں میں خوشونت نال گل بات ختم کیتی تاں کنول اک مورتی چکی
اندر آئی۔

”دیکھ خوشونت، کرشن دی ایہہ مورتی کئی سوہنی ایں۔ مکھن چور، کھڑے روپ وچ۔“
خُشونت نے پچھیا، ”کنے وچ خریدی اے؟“
”اوس نے دو سو روپے منگے سن۔ میں اوس نوں آکھیا، دو روپے۔ پھیر کیہا، چنگا دس
روپے۔ تے اوہ دے گیا۔“

”خوشونت نے اوہ مورتی دیکھی، تے بولیا، ”توں لٹی گئی۔“
”کیوں؟ دس روپے وچ ماڑی اے؟“

”گل روپیاں دی نہیں، گل مورتی دی اے۔ ایہہ سانجھے وچ ڈھالی اے۔ پتل ٹھپ
کے نیلا تھو تھا لایا، تے دو مہینے مٹی وچ دب کے کڈھ لئی۔ دو سو سال پرانی!“
اسیں ہسن لگے۔

خُشونت دے نین نقش پٹھاناں ور گے ہن تکتڑا جباڑا، بھروس داڑھی، چوڑا چہرہ، جویں جنتی قلعے دا بوا ہووے۔

اوہ کھل کے ہسدا ہے، کھل کے گل کردا ہے، کھل کے لکھدا ہے، تے اپنی تے دو جیاں دی شخصیت دا پرے لاہندا ہے۔

اوہ انج کل سجان سنگھ پارک دے فلیٹ 49 ای وچ رہندا ہے۔ سجان سنگھ اوس دے بابے داناں سی تے سر سوبھا سنگھ نے انج توں چالھی سال پہلاں سٹھ ستر فلیٹاں دادو منڑ لا احاطہ اپنی ٹھیکیداری دی رہند کھوند وچوں بنایا سی۔ اپنا عالیشان فلیٹ خُشونت نے ہمیشہ اپنے کول رکھیا بھواویں اوہ دیش دے وچ رہیا بھواویں بدلیں۔

ایس فلیٹ دے برآمدے وچ اک وڈا آلا ہے جس وچ گنیش دیوتا دی کھڑی مورتی ہے، ارد گرد سندھوری لیپ۔ گھنٹی وجاؤتاں نوکر دروازہ کھولدا ہے۔ ڈرانگ روم کتاباں نال سبیا ہویا ہے، پرلے پاسے اک پردہ جس اتے کالے اکھراں وچ ارتھی دیاں آنتاں لکھیاں ہوئیاں ہن۔ کچھ تصویراں تے کچھ اتھاسک پینٹنگاں۔

اوہ وڈی کرسی اتے بیٹھ ہوند اے تے اوس دے سامنے کندھ دی محراب وچ مہا متا بدھ دابت ہے، جس کچھ چانن ہے، نال ہی اک وڈی تلوار آر پار کھڑی کیتی ہوئی ہے۔ اوس دے ڈرانگ روم وچ جہان بھر دے ناولسٹ، لیڈر، ایکٹریساں، ایمبسیڈر، نرمکیاں، یار دوست تے ہر پرکار دے سکالر، تیویاں، شاہی ہستیاں تے پھکڑ شاعر آؤندے ہن۔

خُشونت سنگھ مذہب تے خلاف بولد اے۔ اوہ آکھدا ہے، ”مذہب نے دنیا وچ جتنا خون خرابہ، قتل تے جنگاں کروائیاں ہن، ہووے کسے چیز نے نہیں۔ عیسائیاں نے کئی سو سال تیک یوروشلم اتے قبضہ کر لئی حضرت عیسیٰ داناں لے کے لڑائیاں لڑیاں۔ مسلماناں نے

کافراں دے خلاف جہاد کیتے تے اہنا نوں قتل کیتا۔ ہندواں دے دھرم یدھ تے سکھاں دے مورچیاں دی بناوی مذہب ہے۔ ہندوستان وچ ایس سال وی ہندواں تے عیسائیاں وچکار، مسلماناں تے ہندواں وچکار، ہندواں تے سکھاں وچکار تے سنیاں شیعہاں وچکار، فساد ہوئے۔ ہریجنناں دیاں تیویاں نوں پھڑکے جبر زنا کیتا جاندا ہے تے اوہناں دیاں جھگیاں نوں ساڑیا جاندا ہے جات پات تے مذہب دے ناں اتے۔“

اوہ مذہب دی سرکاری سرپرستی دے خلاف ہے۔ اوہ آکھدا ہے، ”سکولاں کالجوں دے آل انڈیا ریڈیو تے ٹیلیوژن تے ہور سرکاری اداریاں توں بھجن، کیرتن تے قرآن دی تلوار نوں بالکل بند کر دینا چاہیدا ہے۔“ اوس دا یقین ہے کہ سکولاں کالجوں وچ بچیاں دے کچے دماغ اتے مذہب دا سنگین حملہ نہیں چاہیدا۔ جبری دھارمک سکھیا معصوم بچیاں دے من وچ اُلا رہا و پیدا کر دی ہے۔

سعادت حسن منٹو

منٹو داناں میں پہلی وار 1944 وچ سنیا۔

میں نوکری دی تلاش وچ دلی آیا۔ جنگ لگن دے کارن ہر بی. اے.، ایم. اے. نوں بھرتی کیتا جا رہیا سی۔ میں آل انڈیا ریڈیو دے جنگ دیاں خبراں براڈکاسٹ کرن والے سیکشن وچ دو سو روپے مہینے اتے نوکر ہو گیا۔

اسیں چھ جنے اک وڈے کمرے وچ اک وڈی میز دو آلے بیٹھدے۔ سارے دن وچ ادھا گھنٹہ خبراں ترجمہ کرن وچ تے دس منٹ براڈکاسٹ کرن وچ لگدے۔ باقی سارا وقت خالی۔ پر ساڈے لئی فوجی حکم سی کہ اسیں باہر نہ نکلیے۔

اکثر اسیں دروازہ بند کر کے لطیفے سناؤ اندے۔ ری چند چڈھا ماں بھین دیاں گالھاں کڈھدا ہویا سیاسی تے ادبی محظاں دے دلچسپ واکے سناؤ اندا۔ رنڈیاں تے فوجی کڑیاں دیاں ننگیاں کہانیاں بیان کردا۔ کدے کدے اوہ میز اتے کھڑا ہو کے نہجن لگدا تے اسیں سارے تال دیندے۔ پرائیس خرمستی دارنگ ادبی سی۔

اردو افسانیاں دا ذکر ہوندا تاں چڈھا جس دے مونہوں گالھ سجری سی، آکھدا،

”تہاڈے باپ منٹو نے سارے ادبیاں دی ماں نوں!“

سردی دے دن سن۔ باہر بوند اباندی ہو رہی سی۔ دلاں وچ عجیب ویرانی تے اُدا سی۔
 چڈھا چھٹی لے کے شراب پین چلا گیا، اسیں ہو روی بجھے بجھے اگلے اگلے محسوس کرن لگے۔
 کسے کم وچ جی نہیں سی لگدا۔ جان دے ہوئے چڈھا 'ادب الطیف' افسانہ نمبر چھڈ گیا سی۔
 میں ورتے التاؤن لگا۔ ایس وچ کرشن چندر دی مشہور کہانی 'ان داتا' سی جس وچ
 بنگال دے مہاں کال دا بیان سی۔ بہت لمبی۔ میں دس باراں صفحے پڑھے تے چھڈ دتی۔
 دوسرے ادیبیاں دیاں کہانیاں اُتے جھات ماری پر کوئی ادبی شعلہ نہ بھڑکیا۔
 اچانک میری نظر سعادت حسن منٹو دے ناں اتے پئی۔ بہت عجیب ناں سی۔ منٹو...
 جویں لارڈ منٹو جاں پنٹو... جاں و منٹو۔ بہت نقلی تے ہاسویدیناں۔ پھر کہانی دا ناں پڑھیا...
 'بو'۔

کہانی پڑھن لگا تاں اکو روء وچ ساری کہانی پڑھ گیا۔ ہر فقرہ حسین۔ کہانی دے
 کرداراں دے نفسیاتی تے جسمانی رشتے بہت واضح تے جادو بھرے سن۔ مینوں ہن تیک
 اوس کہانی دے فقرے، تشبیہاں تے ساہاں دا بیان یاد ہے۔ ایس دا اینا ڈونگھا اثر پیا کہ مینوں
 پتہ ہی نہ چلیا کہ پنچ وچ گئے تے میرے ساتھی گھر جان لئی اُٹھ کھڑے ہوئے سن۔
 کہانی وچ جسمانی کھیڑ اسی، اک چمک سی۔ مانسک تجربہ تے لذت سی۔ چھوٹے چھوٹے
 فقریاں وچ سادگی جو اک پختہ منجھے ہوئے کلاکار وچ ہوندی ہے۔

ایس کہانی دا ہیر و رند ہیر ہے جس نے اک گھاٹن کڑی نال رات گزاری۔ رند ہیر
 اپنے کمرے دی کھڑکی وچ بیٹھا بور ہو رہیا سی کہ اوس نوں رسیاں دے کارخانے وچ کم کرن
 والی گھاٹن نظر آئی جو بارش توں بچن لئی اُلی دے درخت، بیٹھاں کھڑی سی۔ رند ہیر نے گلا

صاف کرن دے بہانے کھنگھورے مار کے اوس دادھیان اپنے ول کھچ لیا تے اشارے نال
اوس نوں اُپر بلا لیا۔

دوہاں نے کوئی خاص گل بات نہ کہیتی۔ جسم وچوں تڑپدی ہوئی روء ہی اوہناں دی زبان
بن گئی سی۔ رند ہیر نے اوس دے مینہ وچ بھجے ہوئے کپڑے دیکھ کے اوس نوں نویں دھوتی
دے دتی۔ کڑی نے گلہ کاشٹھا کھولھ کے اک پاسے رکھ دتا تے دھوتی لپیٹ لی۔ ایس پچھوں
اوہ چولی دیاں تنیاں کھولن لگی تاں مینہ نال بھجیاں تنیاں دی گنڈھ ہو رپیڈھی ہو گئی۔ اوس
نے صرف ایہو کہیا، 'کھلدی نہیں۔'

رند ہیر دے مضبوط ہتھاں نے تنیاں نوں جھٹکا دتا تاں چولی کھل گئی تے اوس دے
ہتھاں وچ گھاٹن دیاں سرمئی چھاتیاں آگئیاں۔

منٹو ایس گھاٹن دے جسم دی سانولی چمک تے چھاتیاں نوں بیان کر دا ہے: جیویں کسے
گھمیار نے چک توں کچی مٹی دے پیالے لاہے ہون... جیویں گندھلے تلاء وچ دودیوے جل
اُٹھے ہون۔

رند ہیر گھاٹن دے جسم دی بونوں ساری رات پیندار ہیاتے ایہہ بو اوس دے جسم وچ
دی ہوندی ہوئی دماغ دے ہر کھونجے وچ رچ گئی سی۔ فیر جدوں اوہ شادی کر دا ہے تاں اوس
نوں سہاگ رات مناؤن لگیاں اپنی دلہن دا حسن پھکاتے بے رس لگدا ہے جیویں پھٹے دودھ وچ
بُھٹیاں تر رہیاں ہون۔ اوس دے سرخ ریشمی نالے نے اوس دے سفید جسم اتے چیکاں پا
دتیاں سن، ریشمی دھبے۔ اوہ گھاٹن نال گزاری رات تے اوس دے جسم دی صحت مند بونوں
نہیں بھل سکدی۔ اوس سانولی بو دے ساہمنے مدھ شربنی دی گھٹی ہوئی محبت تے بیوی نال
رسمی پیار پھکاتے بے جان ہے۔

کہانی پڑھن پچھوں میں پہلی وار نویں اردو ادب بارے نویں ڈھنگ نال سوچیا۔
 ایس توں پہلاں میں کرشن چندر دیاں کہانیاں پڑھیاں سن جیہناں دا پچھو کڑ کشمیر سی
 تے جیہناں وچ پیار تے غریبی دی تڑپ سی۔ دوسرے ادیبیاں تے افسانے پڑھن دا وی موقع
 ملیا سی۔ پر سبھ نوں پڑھ کے مینوں ایہو لگیا سی، 'ایہو جی کہانی تاں میں لکھ سکدا ہاں۔'
 ایہہ میرا صرف مانسک پر تیکرم سی۔ شاید میں کرشن چندر جاں راجندر سنگھ بیدی
 ورگی کہانی نہ لکھ سکدا۔ پر اوہناں نوں پڑھدے ہوئے مینوں ایہو جاپیا کہ میری رچنا تمک
 شکتی دی اڈان اوہناں توں اُچی سی۔

پر جد منٹو نوں پڑھیا تاں محسوس ہو یا کہ میں ایہو جیہی کہانی نہیں لکھ سکدا۔ کاش! میں
 اچھی نویکلی تے اُچ کوئی دی کہانی لکھ سکدا ہوندا۔ نہیں، میں اتنی مہان کہانی کدے وی نہیں
 لکھ سکدا۔

منٹو میرے لئی کہانی دا آدرش بن گیا۔

اک دن اچانک لُچ پچھوں دفتر دا چڑا سی میری میز اتے اک لفافہ رکھ لیا۔ پتہ نہیں
 کیوں، مینوں ایس لفافے وچ کوئی خطرہ نظر آیا، کوئی سنگین حکم، کوئی پریشان کرن والا
 سنیہا۔ لفافہ کھولن توں پہلاں مینوں اوس ویلے دی مانسک دشا بن تیک یاد ہے۔
 لفافہ کھولیا۔ مینوں نوکری توں برخاست کر دتا گیا سی۔ میں لفافہ لے کے میجر بخشی
 کول گیا۔

اوس نے آکھیا، ”اسیں کوئی وجہ دسن لئی تیار نہیں۔ ایہہ رہی تہاڈی اک مہینے دی پیشگی
 تنخواہ۔“

اوس نے دراز وچوں دس دس روپے دے نوں تے کرارے نوٹ کڈھے، تے میں
ایہناں نوں لے کے واپس آگیا۔

میری معطلی دا پروانہ ایس لئی آیا سی کہ سرکار نے اپنی خفیہ پولیس راہیں میریاں
پچھلیاں سرگرمیاں دی چھان بین کیتی سی۔ اوہناں نوں پتہ چلیا کہ 1942 دی آزادی دی
تحریک وچ حصہ لین لئی مینوں گرفتار کیتا گیا۔ معطلی لئی ایہہ جرم کافی سی۔

میں کمرے وچ جا کے اپنے ساتھیاں نوں ایہہ خبر سنائی۔ ہمدردی و جوں ہندی دا اک
لیکھک رون لگیا۔ میں نوں تنخواہ وچوں اک کرار نوٹ کڈھیا تے سبھناں لئی چاہتے پیٹری
دا آرڈر کیتا۔

چڈھانے ایس کئی جہی الوداعی رسم دی پردھاگی کیتی تے اپنے خاص انداز وچ بولیا،
”اُوئے اُلو دیو پٹھو! تسیں سارے ایہتھے سرکار دی غلامی کر دے رہو گے۔ ایہہ پچھی آزاد ہو
گیا۔“

جان لگے اوس نے مینوں منٹو دیاں کہانیاں دی کتاب دتی۔

اوہ خود منٹو نال دلی دے ریڈیو سٹیشن اُتے کم کر چکیا سی تے اکثر منٹو دیاں گلاں
سناؤندا۔ اوہ آکھدا، ”منٹو سبھ دا باپ سی۔ ایہتھے آل انڈیا ریڈیو وچ دو سال نوکری کر کے اوہ
بمبئی چلا گیا تے کچھ اک سوڈرامے تے فیچر چھڈ گیا۔ اوہ اپنیدر ناتھ اشک ساری عمر اوس نال
دوستی پاؤن دی کوشش کردار ہیا پر اوہنے نیڑے نہ آؤن دتا۔“

منٹو دی ادبی دوستی دا گھیر اشاہانہ سی۔ ایس وچ کرشن چندر، عصمت چغتائی، راجندر
سنگھ بیدی تے احمد ندیم قاسمی شامل سن۔ پر اپنیدر ناتھ اشک کدے ایس حلقے وچ شامل نہ ہو

سکیا۔ اوہ باہر لے کھڑے تھے رہیا۔ ریڈیو سٹیشن وچ اک جگہ کم کردے ہوئے اوہ منٹو دیاں اُتم ادبی قدراں نوں نہ چھوہ سکیا۔

منٹو ہندوستانی ساہت دا اُچا مینار سی۔

مینوں اوس ویلے وی ایس گل دا احساس سی کہ منٹو اک انوکھا ساہتک چیتکار ہے۔ میں سمجھدا ہاں کہ کچھ سالوں پچھوں لوک پچھن گے کہ منٹو کس کیفے وچ بیٹھدا سی، کتھے رہندا سی، کس قسم دا پین استعمال کردا سی، ریڈیو سٹیشن دے کس کمرے وچ بیٹھ کے لکھدا سی۔

اوہ نہیں دینیں میں منٹو دے نال کم کرن والے لوکاں نوں ملیا اتے اوس بارے چھوٹیاں چھوٹیاں گلاں دا پتہ کیتا۔ ریڈیو سٹیشن دی دوجی منزل دے اُپر صنوبر خان داریسٹورنٹ سی جتھے اوہ چاہ پین جاند۔ منٹو تھیلے وچ اردو دا نکاجیہا جیہا ٹائیپ رائیٹر لے کے ریڈیو سٹیشن آؤندا تے سدھا ٹائیپ رائیٹر اتے ہی ڈرامے لکھدا۔

اوس نوں اپنی کلا اتے ناز سی تے کئی وار اوہ شرط لا کے ڈرامہ لکھدا۔ اک وار اوس نے دوستاں دے سامنے اعلان کیتا کہ اوہ کوئی ناں جاں مضمون تجویز کرن، اوہ اوسے اتے ڈرامہ لکھ دیوے گا۔ شرط: دو درجن بیڑ دیاں بوتلاں۔

اک دوست نے کیہا، ”بوتری۔ لکھ ایس اُتے ڈرامہ“

منٹو نے ٹائیپ رائیٹر اتے کاغذ چڑھایا تے ”بوتری“ ڈرامہ لکھیا جو بے حد مقبول ہويا۔ اک وار اوہ دوستاں نال ڈرامے بارے شرط لا رہیا سی کہ کوئی کمرے اندر داخل ہوندے ہوئے بولیا، ”کیہ میں اندر آسکدا ہاں؟“

دو بے آدمی نے کیہا، ”منٹو مزاتاں پھر اے جے توں ایسے عنوان اُتے ڈرامہ لکھے۔“

بیزر دیاں بوتلاں دی شرط لگ گئی۔ منٹو نے ”کیہ میں اندر آسکد اہاں۔“ ڈرامہ لکھ دتا۔

اک وار کسے لیکھک نے ریڈیو اتے اپنا پروگرام کینسل کر دتا۔ سارے پلچل جچ گئی کہ ایس پروگرام نوں کیوں پورا کیتا جاوے۔ منٹو نوں آکھیا گیا کہ اوہ کوئی فیچر جاں ڈرامہ لکھ دیوے۔

اوہ غصے نال بولیا، ”میں نہیں لکھ سکدا۔ مشین نوں وی وقت چاہیدائے!“
اوسدی منت کیتی گئی۔ اک دوست نے ٹائپ رائٹر کھول کے کاغذ چڑھایا تے منٹو نوں آکھیا، ”یار، لکھدے نہ! ایس باہر بیٹھے انتظار کر دے ہاں۔“
منٹو تھوڑی دیر ٹائپ رائٹر دے سامنے بیٹھا رہیا تے کاغذ نوں گھوردارہیا۔ پھر اوس نے سر لیکھ جمایا، ”انتظار۔“

ایہہ ڈرامہ اوسدے بہترین ڈرامیاں وچوں ہے۔ ایس وچ اوس نے تکنیکی تے منو وگیا تک نظریے توں تجربہ کیتا۔ اک نوجوان اپنی محبوبہ نوں خط لکھ رہیا ہے کہ اوہ بیٹھا اوسدا انتظار کر رہیا ہے۔ ایہہ نوجوان دو منو وگیا تک پدھراں اتے بولدہا ہے اک چیمت تے دوسرا اپجیت۔ دوہاں وچ سسپنس بھرے پر سپر ٹکراؤ والے وار تالاپ ہن۔ اپجیت والا نوجوان چیمت نوجوان نوں ٹوکدا، روکدا، ٹپنی کردا اوس نال گلاں کر دا ہے تے اوسدے من دیاں اندورنی تہاں کھولدہا ہے۔

ایس قسم دانائگی انو بھوتے پاتر داسوے و شلیشن منٹودی ساہتک پر تہادی و شیشٹاسی۔
اک وار ریڈیو سٹیشن دے ڈائریکٹر مسٹر ایڈوائی نے منٹو دے ڈرامے دے کسے فقرے اتے اعتراض کیتا تے ایس نوں بدلن لئی آکھیا۔ اوہ نہیں دین اے۔ ایس۔ بخاری

ڈائریکٹر جنرل سن تے ایڈوانی بہت رسوخ والا تے کھاڑ کو ڈائریکٹر۔ منٹو نے بھری مجلس وچ آکھیا، ”ایڈوانی صاحب نوں اردو ڈرامہ لکھن دی سمجھ تاں کتھے، اردو وچ ڈرامہ پڑھناوی نہیں آؤندا۔ تے ایہہ میرے ڈرامے وچ غلطیاں کڈھ رہے ہن۔“

ایڈوانی صاحب غصے نال لال بھبھو کا ہو گئے۔ اوہناں نے منٹو دے خلاف ایکشن لینا چاہیا۔ گل بخاری صاحب تیک جا پہنچی۔ منٹو نے بخاری نوں کیہا، ”میں جو کجھ آکھیا اوہ سچ ہے۔ جس داناں ہی ایڈوانی ہے اوس نوں اردو داکیہ پتہ۔“
بخاری صاحب ہسن لگے۔ معاملہ رفع دفعہ ہو گیا۔

میں دلی توں لاہور واپس چلا گیا۔ کجھ مہینے بے کار رہیا۔ 1944 وچ میرا پنجابی دا پورا نالک ’لوہاکٹ‘ چھپیا۔ تے لاہور ریڈیو سٹیشن نے مینوں بطور آرٹسٹ رکھ لیا۔
ایہتے راجندر سنگھ بیدی کم کرداسی، دلکش آواز والی آپاشیم (موہنی داس) سی۔ امتیاز علی تاج تے رفیع احمد پیر ڈرامہ پروڈیوس کرن آؤندے۔ ملکہ پکھراج سٹوڈیو وچ بیٹھی پان چیدی تے گاؤندی۔ بے حد سرجناتمک واپو منڈل سی۔ ایہناں محفلاں وچ منٹو دا اکثر ذکر آؤندا۔

لاہور دے اردو رسالے ’ادب لطیف‘ دا ایڈیٹر تے مالک چودھری نذیر احمد سی۔ نذیر احمد پنجاب دے کسے پنڈ دارائیں سی تے اوسداناں سی نذیرا۔ چوتھی جماعت پاس۔ درمیانہ قد۔ سکڑا جسم، چمکدے دند تے اوہ ٹھیٹھ پنجابی بولد۔ اوس نے اپنے چاچا برکت علی نال مل کے ”مکتبہ اردو“ دی بنیاد رکھی جو سارے ہندوستان دا سبھ توں وڈا تے مقبول پبلشنگ ہاؤس بن گیا۔ اوہ نذیرا توں نذیر احمد تے فیر چودھری نذیر احمد بن گیا۔

چودھری نذیر خود ہر کہانی پڑھداتے پر کھدا۔ صرف منٹو اجیہا ادیب سی جس دی کہانی تے انتظار وچ اوہ کئی وار پرچہ لیٹ کر دیندا۔ اوہ منٹو نوں چٹھیاں لکھدا، تاراں بھیجدا، تے جدوں منٹو دی کہانی بمبئی توں آؤندی تاں خوشی نال ہسداتے آکھدا، ”ہن میرا پرچہ مکمل ہو گیا۔“

جدوں منٹو دی کہانی ”بو“ دے چھپن پچھوں اوس اتے فحاشی دا مقدمہ چلیا تاں اوس نوں تاریخ بھگتن لئی لاہور آؤنا پیا۔

ضلع کچہری وچ بہت سارے لیکھک منٹو دے حق وچ گواہی دین لے گئے سن۔ میں پہلی وار اوس نوں اوتھے ہی دیکھیا۔

پتلا لہما جسم جس وچ بینت ورگی پلک سی، چوڑا متھا، کشمیری تنکھانک تے تیز اکھاں اتے چشمہ۔ اوس نے سفید قمیض، شیر وانی، لٹھ دی سلوار تے جری دا جتا پہنیا ہویا سی۔ سر غرور نال اُچا۔ اوس نے بے پرواہی نال سانوں دیکھیا۔

اوہ عصمت چغتائی کول کھڑا سی تے اسیں سارے کچہری دی ہاک دی انتظار وچ ساں۔ پروفیسر کنہیا لال کپور نے ساڈے سبھناں دا تعارف کروایا۔ پر منٹو دے مونہہ توں شکریہ دا کوئی روائتی لفظ نہ نکلیا، نہ ہی کسے قسم دی خوشی دا اظہار۔ اتنے وچ چودھری نذیر جلدی نال آیا، ”چلو آواز پے گئی اے۔“

ادیباں دا ایہہ جُھنڈج دے کمرے وچ داخل ہو یا تے سبھ نے ”بو“ دے فنی گناں نوں بیان کیتا۔ ایہہ کیا کہ ایس وچ کوئی گل اعتراض دے قابل نہیں تے ایہہ ادبی شاہکار ہے۔

پنجابی لیکھکاں وچوں سبھ توں ودھیرے مان یوگ س. گور بخش سنگھ 'پریت لڑی' والے سن جیہناں نے خود پیار دیاں کہانیاں لکھیاں سن تے سماجی بغاوت دا جھنڈا چکيا سی۔ جدوں اوہناں نوں منٹو دی ایس کہانی دے حق وچ گواہی دین لئی آکھیا گیا تاں اوہناں نے ایہہ آکھ کے انکار کر دتا کہ ایہہ کہانی فحش ہے۔ جدوں عصمت تے منٹو نوں پتہ چلیا تاں اوہ بہت حیران ہوئے۔ منٹو نے آکھیا، ”حیرانی دی گل ہے کہ پنجابی وچ اجیہے ادیب ہن۔ ایس زبان دے ادب دا خدا ہی مالک ہے۔“

گوہیاں ختم ہوئیاں۔ جج نے اگلی پیشی دی تاریخ دے دتی۔ ضلع کچہری دے ماحول توں منٹو دی طبیعت اپرام ہو گئی۔ تھاں تھاں تھے بیٹھ، لوہے دیاں کرسیاں، مٹی گھٹا، وکیلاں تے منشیاں دی قانونی سودے بازی۔ عجیب قسم دی گھبراہٹ تے پریشانی۔ سبھ ادیب ملزم نظر آرہے سن۔ منٹو نے کہا، ”نذیر، میں گھر جاواں گا۔ ٹانگا منگوا دے۔“ ٹانگا آیا تے منٹو اوس وچ بیٹھ گیا۔

”چلنے کسے ہو رنے؟ صرف اک جنا۔“ میں نیڑے کھڑا سی۔ فوراً اگے ودھیا تے اگلی سیٹ تے بیٹھ گیا۔ منٹو تاں پسار کے پچھلی سیٹ تے بیٹھ گیا۔

رستے وچ تھوڑیاں جہیاں گلاں ہوئیاں۔ اوہ بولیا، ”ایہہ لوک خواہ مخواہ مینوں ہیر و بنارہے نیں۔ مینوں جیل توں ڈر لگدا ہے۔ ہر وار بمبئی توں ایستھے آؤنا بہت مشکل اے۔ بہت مہنگا..... ایہو جرمانہ کافی اے۔ فلم دی کہانی داسکرین پلے تیار کر رہیاں کہ ایہتوں چودھری داتا رگیا... توں کیہ کر داہنے...؟“

میں اپنے بارے تھوڑا جیہا دسیا۔

اوسد امیرے تے بہت رعب سی۔

نیلا گمبہ آیتے میں اتر گیا۔ اوہ بولیا، ”میں سدھا گھر جاواں گا.... صفیہ وی آئی ہوئی

اے... میں جا کے چودھری لئی افسانہ ختم کرناے!“

فیر اوہ اک دم بولیا، ”شام نوں توں میرے ول آجاویں۔ تدتیک میں افسانہ ختم کر

لواں گا۔“

اوس دے جان پچھوں میں ساری گل دا جائز الیا۔ اوسدی آواز باریک تے گرم سی

جس وچ اوسدی شخصیت دی پوری شدت شامل سی۔ ایہہ آواز نہ لیڈراں ورگی سی، نہ

درویشاں ورگی، سگوں ایس وچ بے تابی تے ونگار سی۔

اوہ میرے نال پنجابی وچ ہی گل بات کر رہی سی۔

شام نوں منٹو نوں ملن گیا۔ اوہ فیر وزشاہ (فیر و زپور) روڈ دے علاقے وچ کسے رشتے

دار دی کوٹھی وچ ٹھہریا ہویا سی۔ نوکرنے آکھیا کہ میں ڈرائنگ روم وچ بیٹھاں کیونکہ منٹو

صاحب کہانی لکھن وچ مصروف سن۔ ایہہ اوہی کہانی سی جو ادب لطیف وچ ”راج بھنیا“

دے ناں نال چھپی، فیر ”میر انام رادھا ہے“ دے ناں نال۔ ایس وچ اوس نے پرتھوی راج

کپور دی شدھتا دامو جوبو اڈایا سی۔

دس منٹ پچھوں منٹو نال دے کرے وچوں نکلیا۔ تپاک نال پچھیا، ”چاہ پئیں گا؟“

پھر اوس نے آواز دتی، ”صفیہ! کیہ کر رہی ایں؟ ایدھر آ۔“

اوس دی بیوی آئی۔ منٹو نے تعارف کرایا۔ اتنے وچ کچھ ہور ادیب آگئے۔ چودھری

نذیر وی آگیا۔ کسے دے گھر محفل سی۔ اوہ منٹو نوں لین آئے سن۔

منٹو نے مینوں آکھیا ”چنگا۔ فیر کل نوں ملنا۔ میں کتبہ اردو وچ ہوواں گا۔“
 منٹو کول قلم نہیں، تیز نشتر سی جس نال اوہ سماج دیاں ناٹیاں وچوں گندہ خون کڈھدا
 سی۔ اوہ حکیم نہیں سی، سرجن سی۔ اوسدی تیز نگاہ تھارتھ نوں دیکھن لئی ڈبل لینز دا کم
 کردی سی۔ اوسدے بیان وچ رس سی۔ سبھ جان دے سن کہ اوہ اوہناں توں کتے بہتر لکھدا
 سی۔ سبھ اوس دے فن دا لوہا مندے سن۔
 میں منٹو نوں فیر ملیا۔

اوہ کتبہ اردو وچ بیٹھا اپنی کتاب دے اشتہار دی عبارت دیکھ رہیا سی۔ ایس وچ لکھیا
 سی، ”منٹو ایس دور دا سبھ توں وڈا افسانہ نگار ہے، چیخوف دے برابر، جذبییاں نوں ٹمبن والا
 تے جادو دھوڑن والا۔ اوس دے افسانے کلا دیاں سکھراں چھوہندے ہن.....“

منٹو بولیا، ”اوئے چودھری، ایہہ کیہ بکواس لکھی اے!“
 اوس نے سار تعریفی لفظ کٹ دتے تے کتاب دا اشتہار خود بنایا۔ ایس وچ لکھیا: منٹو
 بکواس لکھدا ہے۔ منٹو نوں لوک فحش آکھدے ہن۔ پر منٹو نوں اک وار پڑھنا شروع کر دیو
 تاں کہانی ختم کرے بغیر اوس نوں چھڈ نہیں سکدے۔
 اشتہار وچ بکواس، تے ’فحش‘ دے لفظ موٹے اکھراں وچ سن۔

اوہ گلاں جو اوسدے خلاف کہنا چاہندے سن، اوس نے خود ہی لکھ دتیاں تاں کہ
 لوکاں نوں جھٹکا لگے۔

اوس نوں مٹھے مٹھے لفظاں توں، مٹھڑے لیکھاں توں، مٹھڑے رسمی فقریاں توں چڑ
 سی۔ اک وار کسے نے اوسدی اک وڈی ہستی نال ملاقات کرائی۔ اوس آدمی نے آکھیا، ”منٹو
 صاحب، تہاںوں مل کے بہت خوشی ہوئی۔“

منٹو نے جواب دتا، ”تہانوں مل کے مینوں بالکل خوشی نہیں ہوئی۔“
 ایہہ انداز، ایہہ کوڑا سچ، ایہہ چونکا دین والا منتر اوسدے مزاج دا حصہ سی۔
 چودھری منڈیر نے مینوں دسیا کہ منٹو کیلاش ہوٹل وچ بیٹھا ہے۔ اوہ آکھ گیا ہے کہ
 میں او تھے چلا جاواں۔

کیلاش ہوٹل انارکلی وچ سی، تن منٹ دارستہ۔ میں ہوٹل دیاں پوڑیاں چڑھ کے پہلی
 منزل تے بچا۔ منٹو تن ادیاں نال بیٹھا شراب پی رہیا سی۔ مینوں دیکھدے ہی بولیا، ”بس
 ہُنے چلدے ہاں۔ توں پیس گا؟“
 میں آکھیا، ”نہیں۔“

اک ادیب بولیا، ”منٹو صاحب، تہاڈیاں کہانیاں کمال ہن۔ ’ہتک‘ تے ’کالی شلوار‘
 تاں شاہکار ہن۔ کوئی وی اچھی اعلیٰ کہانی۔“
 منٹو بولیا، ”بکواس بند کر۔ توں شراب پینی سی، پی لئی۔ ہُن دفعہ ہو جا۔“
 میں سہم گیا۔ اوہ لوک اُٹھ کے چلے گئے۔

منٹو بولیا، ”میں تیرا انتظار کر رہیاں کہ ایہہ تے حرام زادے اپنی ٹیبل توں اٹھ کے
 ایٹھے آ بیٹھے۔ دو دو پیگ پی کے بہکن لگ پئے۔ میری تعریف کر کے تیجا پیگ پینا چاہندے
 سن۔ چل چلیے۔“
 میں نال ہو لیا۔

رستے وچ پچھیا، ”اسیں کتھے چلے ہاں؟“
 ”عبدال باری کول۔“

مینوں یاد نہیں سی کہ اسیں عبدال دے گھر گئے جاں اوہ سانوں کسے ہو رتھاں ملیا۔

میں عبدل باری نوں کئی ادبی تے راجسی مجلساں وچ دیکھیا سی۔ اوہ سانولے رنگ دا جرنلسٹ سی تے دنیا بھر دے حوالے دے کے لکچر دیندا۔ اوسدے خشک لکچر سن کے مینوں کدے ایس آدمی نوں ملن دی خواہش نہ ہوئی۔ پر منٹو ایس نوں لبھدا پھر داسی۔ اوسن مینوں دسیا کہ عبدل باری اوسدا ادبی گوروسی۔

اسیں تنے اک اعلیٰ پشاور ی ٹانگے وچ بیٹھے۔ میں تے عبدل باری اگلی سیٹ تے اتے کوچوان نال، تے منٹو عادت مطابق زری والی جتی پائی پچھلی سیٹ اتے ٹنگاں پساری بیٹھاسی۔ ٹانگاں مال روڈ اُتے دوڑن لگا۔

وڈے ڈاکخانے نوں لنگھ کے ٹانگاڑ کیا تے باری تھلے اُتریا۔ منٹو نے بٹو آکڈھیا تے ایس وچوں اک سبز نوٹ اوس نوں دتا۔ باری بھولا ناتھ دی دکان اتے گیا۔ اسیں دوویں جنے ٹانگے وچ ہی بیٹھے رہے۔ دس منٹ گزر گئے۔ منٹو نے بے تابیاں نال کیہا، ”ایہہ جاہل میرا وقت ضائع کر رہیا ہے۔ اپنی دیر؟ کیہ ہیرے خرید رہے؟ کمواس!!“

اتنے وچ باری نظر آیا۔ اوہ بھاری قدماں نال چلدا ہو یا ٹانگے وچ آ کے بیٹھ گیا۔ اوسدے ہتھ وچ جانی واکر دی بوتل دالما ڈبہ سی۔

منٹو نے پچھیا، ”ٹھیک ہے؟“

باری بولیا، ”ہاں۔“

ٹانگا پھر سرپٹ دوڑن لگا۔ اسیں میوزیم تے گورنمنٹ کالج دے سامنے دی لنگھ کے راوی روڈ تے جارہے ساں۔ کیہ ایہہ لوک بوٹنگ لئی جارہے سن؟ شام ڈھل چکی سی۔ بتیاں جگ چکیاں سن۔ ایہہ کتھے جارہے سن؟ مینوں بالکل پتہ نہیں سی کہ ایہناں دی منزل ہیرا منڈی ہے جتھے رنڈیاں دے چکے سن۔

شہابی مسجد دے کول بازار وچ ٹانگاڑ کیا۔

باری نے ٹانگے والے نوں پیسے دتے تے اسیں تنے جنے حسن دے بازار وچ داخل ہوئے۔

میں ایس توں پہلاں کدے ایدھر نہیں سی آیا۔ ایس دی وجہ کوئی سداچارک بندھج نہیں سی۔ مینوں انج ہی رنڈیاں تے دلیاں دے کسے ماحول توں ڈر لگدا سی۔ بچپن توں میرے ذہن وچ ایہو تصویر سی کہ ایہہ لوک جھگڑاڑو تے پیسے دی پیر ہوندے ہن۔ ایہتھے چھڑے چل جاندا ہن۔ ایس ڈر دے پچھے اک غیبی انجانی دنیا وچ پہلا قدم رکھن دی سنسنی تے کبھی وی لکی ہوئی سی۔ پر ایس وقت منٹو میرے نال سی۔ ایس لئی مینوں ڈر نہیں سی لگ رہیا، جیویں کوئی مگر چھ دی پٹھ تے بیٹھ کے دریادی سیر کرے۔

بازار وچ چمک تے گہما گہمی سی۔ سچ کباب، پان، پھلاں دے ہار تے تماشیناں دی رونق۔ ایس گہما گہمی وچ عجیب سرسراہٹاں، خاموش اشارے تے گھور دیاں ہونیاں نظراں سن۔ سودے بازی داکم خاموشی نال چل رہی سی۔

میں دیکھیا کہ باری اک پاسے کھڑا کسے پٹھان نال ہولی ہولی گلاں کر رہی سی۔ پٹھان دے مہندی رنگے چمچھے مینوں دے۔ فیر دوویں ساڈے کول آئے تے باری نے رنڈی دا ریٹ طے کرن دی گل کیتی۔

منٹو غصے وچ بولیا، ”توں خود ایہہ معاملہ سیٹل کر۔ بے وقوف! جا!“

منٹو نوں ایس قسم دی سودے بازی بُری لگدی سی۔

اتنے وچ باری تے پٹھان آگئے۔

پٹھان بولیا، ”چلو، ایسے کوٹھے اُتے بہت چنگال ہے۔“

اسیں چاروں جنے پوڑیاں چڑھ گئے۔ بالکونی توں لنگھ کے کمرے وچ داخل ہوئے تاں اک پٹھان رنڈی بیٹھی سی۔ میتنی دے پیٹے وچ ہونی ایں۔ چہرے دے نقش موٹے۔ اوس دے والاں وچ تیل تھپیا ہو یا سی تے اہناں وچ چنبیلی دیاں کلیاں۔ گھٹیا ریشم دی نیلے ٹمکنیاں والی قمیض، ساٹن دی سلوار، تے مونہہ وچ پان دا بیڑا۔
 ”آؤ بیٹھو۔“

پٹھان وی نال ہی بیٹھ گیا۔ اوسدا گلچھیاں والا ہنکار یا چہرہ نرم لگن لگا۔ اوہ بہت حلیم سی تے حکم دا بندہ۔ اوہ چکلے دے ایس اڈے دیاں رنڈیاں دا چیف دلا سی۔
 منٹو نے اک نظر نال ہی ایس رنڈی دے تھل تھل کر دے جسم نوں دیکھیا۔
 اک نوکر آیا تے اوس نے تن گلاس رکھ دتے۔

منٹو بولیا، ”سوڈا منگواؤ۔ تے کھان لئی تکتے تے کباب۔ توں کیہ کھائیں گا؟“
 میں اوہیں دینیں میٹ نہیں سی کھاندا۔ دواک وار میٹ کھان دی کوشش کمیتی سی، پر چہیاں ربرٹ وانگ لگیا۔

میں آکھیا، ”میں آلیٹ کھاواں گا۔“

منٹو نے جیب وچوں دس دس روپے دے تن کرارے نوٹ کڈھے تے پٹھان نوں دتے۔ دس منٹ پچھوں اوہ تے اوس دانوکر میٹ، کباب تے آلیٹ دیاں پلیٹاں لے کے آ گئے، نال ہی سوڈے دیاں بوتلاں تے برف۔ اک پلیٹ وچ نمبوتے پیاز۔ اوس نے باقی پیسے واپس کیتے تاں منٹو نے کیہا، ”رکھ لے اہناں نوں۔“

باری نے بوتل کھولی تے تن گلاساں وچ شراب پاکے سوڈا تے برف پائی۔

میں آکھیا، ”میں نہیں پیندا۔“

باری دے سانولے چہرے اُتے پہلی وار مسکراہٹ آئی، ”ہئی، شراب تاں پین دی چیز اے۔ پی لے۔“

منٹو بولیا، ”ایہہ نہیں پیندا۔“

فیر اوہ رنڈی دے پٹ تے دھپھمار کے بولیا، ”توں پی لے، میری جان۔“
رنڈی نے ترچھی نظراں نال منٹو ول دیکھیا تے موٹی مسکراہٹ سٹی۔ فیر گلاس چک کے پین لگی۔

منٹو تے باری نے فوراً ہی اپنے گلاس خالی کر دتے۔ فیر ڈبل پیگ تیار کیتے۔ گھٹ بھر کے منٹو نے آکھیا، ”ہُن مال دکھاؤ۔“

رنڈی نے پٹھان نوں اشارے نال کچھ کیہا۔ پٹھان تھوڑی دیر پچھوں اک سچی دھجی رنڈی اندر لے آیا۔

اوہ ساہمنے بیٹھ گئی۔ منٹو نے اوس نوں غور نال دیکھیا۔ میں وی اوس نوں اکسنتا نال دیکھ رہیا سی: پتلی دلی، چہرے تے گال تھپیا ہویا، اکھاں وچ بہت زیادہ کجل، جارجٹ دی جامنی ساڑی۔ اوس نے مسکرا کے پچھیا،
”تسیں کتھوں تشریف لیائے ہو؟“

”تیری ماں دے پنڈوں“، منٹو بولیا۔ ”توں کتھوں دی ہے؟“

منٹو نے دو تن سوالاں پچھوں رنڈی رد کر دتی۔

پٹھان دے اشارے نال اوہ چلی گئی۔ اوس پچھوں اوہ دوسری لیایا، پھر تیسری۔ تنے ہی منٹو نوں پسند نہ آئیاں۔

پھر چوتھی رنڈی آئی۔ کٹھے نقش، چہرے تے سیکی مسکراہٹ تے اکھاں اتے کالا چشمہ۔ اوہ گوڈے مودھے مار کے بیٹھ گئی، جیویں نماز پڑھدے ہن۔

منٹو نے اوس دا ایہہ پوز تے سٹائیل چنگا لگا۔ دوچار سوال کیتے جس دے رنڈی نے نخرے نال جواب دتے۔ منٹو دی دلچسپی ودھی۔ پر نال ہی اک ہور جذبہ وی کم کر رہیا سی۔

اوس نے پچھیا، ’ایہہ کالا چشمہ کیوں لار کھیاے رات ویلے، میری جان؟‘

اوہ بولی، ”تھاڈے حسن نال میریاں اکھاں نہ کتے چندھیا جان۔“

منٹو نے اوس دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے آکھیا، ”میری جان، تیرے نال بستر وچ بہت مزہ آئیگا، پر پہلے دیکھ تاں لواں توں ہیں کیہ؟“

ایہہ کہہ کے اوس نے اچانک اوسدا کالا چشمہ اتار لیا۔

رنڈی نے اکھاں جھپکیاں۔ اک اکھ بھینگی سی۔

منٹو بولیا، ”جے توں چشمے بغیر آئی ہوندى تاں میں ضرورتینوں محبت کردا۔ تیری ایس بھینگی اکھ اتے ہی قربان ہو جاندا۔ پر چوری میں برداشت نہیں کر سکدا۔“

ایہہ رنڈی وی رد کردتی گئی۔

رات دے گیاراں وچ چکے سن۔ میٹ تے کباب تے آلیٹ تن وار آچکے سن۔ منٹو پنج

پیگ پی چکیا سی۔ اوس دیاں اکھاں دیاں پتلیاں پھیل گئیاں سن، پر اوس دیاں گلاں وچ اوہی چمک تے رنگینی سی۔

اوہ چھیواں پیگ پاؤن لگا تاں رنڈی نے آکھیا، ”ہور نہ پیو۔“

اوسدے انداز وچ ہمدردی سی۔

منٹو نے بوتل چکی تے رنڈی نے اوس دا ہتھ پھڑ لیا، ”تہانوں میری قسم ہور نہ پیو۔“

میں منٹو نوں آکھیا، ”ہور نہ پیو۔ ایہہ ٹھیک کہندی اے۔ ایس نوں ہمدردی ہے۔“
 اوہ بولیا، ”ہمدردی؟ سالی چار پیگ بچاؤنا چاہندی اے اپنے دے لئی۔ جے صاف کہہ
 دیوے تاں میں ایس لئی بوتل منگوا سکدا ہاں۔ پر ایہہ حرام زادی ہمدردی دا ڈھونگ
 رچاؤندی ہے۔“

اوس نے پیگ بھریاتے نوں گھٹ دامتہ لین لگا۔
 رنڈی نے فیئر منٹو دا ہتھ پھڑلایا، ”اللہ جان دے تسیں بہت چنگے لگدے ہو۔“
 منٹو نے اوس دے پٹ اتے دھپھاماریا، ”میری جان، توں دنیا دیاں سبھ عورتاں توں
 حسین ایس توں کلیو پیٹر اہیں..... ہیلن ہیں.....“
 منٹو نے پٹھان نوں جنے وار نوٹ دتے اوہناں دا حساب نہ لیا۔ ہر وار پٹھان باقی پیسے رکھ
 لیندا سی۔ منٹو بے دردی نال کرارے نوٹ سٹ رہیا سی۔

مینوں منٹو اندر بابو گوپي ناتھ نظر آیا اوسدی کہانی دا کردار جو رنڈیاں دے کوٹھیاں
 اُتے جاندا ہے تے سبھ جان دے سمجھدے ہوئے روپیہ لٹاؤندا ہے۔ اوس نوں رنڈیاں تے
 دلیاں دی دنیا پسند ہے۔ جاں درگاہاں تے مقبریاں اتے پیراں فقیراں دی۔ پر بابو گوپي ناتھ
 بے نیاز ہے۔ منٹو اوسے دا ہی عکس سی۔ جاں ایہہ کہنا چاہیدا ہے کہ بابو گوپي ناتھ وچ وسی
 ہوئی انسانیت منٹو دی ہی آتما سی۔

منٹو دی روح وچ عجیب ویرانگی سی۔ اوہ رنڈیاں دی دنیا وچ رہندا ہويا بے تعلق سی، پر
 اوہ ایہناں چکلیاں وچ کئی ہوئی انسانیت تے رنڈی دے دل وچ وسی تیویں نوں دیکھدا سی۔
 تیویں وچ رنڈی، تے رنڈی وچ تیویں دیکھدا سی۔
 جسم دی منڈی وچ اوہ روح دا پارسی سی۔

دوسرے دن گیاراں بجے منٹو ریڈیو سٹیشن آیا۔ اوہیں دنیں جگل کشور مہرا سٹیشن ڈائریکٹر سی۔ وڈا صاحب، جس توں سارا عملہ پھیلا کبدا سی۔ چکیلا سریر، چہرے اُتے ماتا دے مدھم داغ، بھیڑیے ورگیاں اکھاں تے ایکٹراں ورگی منجھی ہوئی آواز۔ ٹویڈ دا کوٹ پائی مونیہ وچ سرگار، نال ایلیسیشن کتا، اوہ ریڈیو سٹیشن آؤندا۔

میں اپنے کمرے وچ بیٹھاکم کر رہی سی۔ چڑاسی نے آکے آکھیا کہ منٹو صاحب بلا رہے ہن۔ میرے کول منٹو دانوٹاں دا بٹو آسی جو اوس نے پہلی رات مینوں سنبھال دتا سی۔

میں باہر نکلیا تاں منٹو نے اُچی آواز وچ آکھیا، ”جگل میں جا رہیا ہاں۔“ اتنے وچ مہرا صاحب باہر آئے تے منٹو نوں کہن لگے، ”ٹھہریار، اکٹھے چلدے ہاں۔“ منٹو بے پرواہی نال بولیا، ”توں ریس کھیڈن جائیں گا، مینوں ریس دا کوئی شوق نہیں۔“
 بور۔ میں چلیاں۔“

میں منٹو نوں اوس دا بٹو آواپس کیتا۔ اوس نے روپے نہ گئے، صرف بمبئی دے ٹکٹ دیکھے۔ مینوں کہن لگا، ”اج شام میں واپس جا رہیا ہاں۔“
 شام نوں میں ریلوے سٹیشن اُتے پہنچیا۔ فرنئیر میل وچ اوس دیاں دو سیٹاں ریزرو سن۔ صفیہ اوس دے نال سی۔ اوس نے سوٹ کیس تے لاہور توں خریدیاں ہوئیاں چیزاں دے بنڈل سیٹاں ہیٹھ رکھ دتے۔

اسیں دوویں پلیٹ فارم اتے کھڑے ساں۔ منٹو کہن لگا، ”چودھری ہُن تیک نہیں آیا۔ سگنل ڈاؤن ہو گیا تے اوہ پتہ نہیں کتھے اے۔“

تھوڑی دیر پچھوں اوہ فیر بولیا، ”ایس گدھے نوں وقت دا کوئی اندازہ نہیں۔ پنڈوں نکلیا تے سدھالاہور۔ اراہیں دارائیں رہیا۔ ہُن تیک نہیں آیا۔... میں بڑی غلطی کیتی کہ

سارے کپڑے دھون لئی دے دتے۔ چھ شلواراں، چھ قمیضاں، اچکن..... اوہ اُلودا پٹھا
ہُن تیک نہیں آیا۔“

گارڈ نے سیٹی دتی۔ منٹو بڑایا، ”ایس گدھے دا کچھ پتہ ہی نہیں۔“
اتنے وچ چودھری نذیر کپڑیاں دا بنڈل چکی ہچھدا ہویا آگیا۔ بڑی مشکل نال پہنچیا
ہاں۔ کول کھڑے ہو کے کپڑے استری کروائے۔“

منٹو نے غصے نال گھوریا، ”گڈی ترن والی اے تے توں ہن آیا ایس؟“
چودھری نے کپڑے چھیتی نال گڈی وچ رکھے۔ بیٹھاں اُتریاں تاں گڈی چل پئی۔
جدوں گڈی پلیٹ فارم توں نکل گئی تاں اوہ متھے دا پسینہ پونجھدا ہویا بولیا، ”بڑا حکم
چلاؤند اے، جیویں میں ایس دے باپ دانو کر ہُناں۔“
اسیں دوویں ہولی ہولی ترن لگے۔

اوہ بولیا، ”اپنے آپ نوں نواہزادہ سمجھدا اے۔ میرے روپے لے کے میرے اُتے ہی
دھونس۔ ایہتھے آیا تاں میں ایس نوں ناول لکھن لئی دو ہزار روپے دی رقم پیشگی دتی۔ ایس
نے اک ہزار میرے ساہنے دیکھدے دیکھدے ایہتھے ہی لٹا دتے۔ ہر جگہ بل ادا کرن نوں
اگے۔ آخر روپیہ آؤند اتاں ساڈے کولوں اے۔“

اوہ بڑبڑاؤند ارہیا۔ جدوں اوس دا غصہ ٹھنڈا ہویا تاں اوہ بولیا، ”بلونت، میں ایس آدمی
دے نخرے برداشت کر دا آں کیونکہ ایہہ منٹو ہے۔ ہو ر کسے سالے دی میں کیہ پرواہ کر دا
ہاں۔ میرے کول وڈے وڈے جج، پروفیسر تے ڈائریکٹر آؤندے ہن کہ میں اوہناں دی کوئی
کتاب چھاپاں۔ میں نہیں چھاپدا۔ اوہی چیز چھاپدا ہاں جس نوں میں پرکھ کے خود چھاپن دے
قابل سمجھاں۔ پر منٹو کہانی دا خدا ہے۔ کسے ویلے شاید میرا ناں ایسے لئی رہ جاوے کہ میں منٹو

دے کپڑیاں دا بنڈل چک کے ریل گڈی تے اوس نوں چڑھاؤن آیا ساں۔ ایہہ وکھرے قسم دارائیٹر ہے۔“

ایس پچھوں چودھری مکتبہ اردو چلا گیا۔

اک وار منٹو اچانک لاہور آیا۔ اوہ مکتبہ اردو وچ ٹنگ اُتے ٹنگ رکھی بیٹھاسی۔ اوس نے ریشمی کڑتا، لٹھے دی تنگ پہنچے دی شلوار تے تلے دار جُتی پائی ہوئی سی۔
فکر تو نسوی مکتبہ اردو دے پچھلے کمرے وچ بیٹھا اکثر کتاباں دے پروف پڑھدا۔ اوس نے آکھیا، ”منٹو صاحب تسیں ایس وار آؤن دی خبر ہی نہ دتی؟“

منٹو نے پیر دی اڈی مار دے ہوئے کہا، ”بھئی وچ نرگس سٹوڈیو وچ آئی تاں اوس نے سفید ساڑھی تے تلے دار جُتی پائی ہوئی سی۔ کرسی تے بیٹھی اوہ ایسے طرحاں اڈی مار رہی سی۔ اوس نوں کیہ پتہ کہ ساڑھی نال تلے دار جُتی نہیں پائیدی۔ مینوں بڑی تکلیف ہوئی۔ میں اکے آکے کڑتا تے شلوار سلوائی تے جُتی خریدی۔ ہُن جا کے اوس نوں آکھاں گا: دیکھ، تلے دار جُتی ایس طرحاں پائیدی اے۔“

اوس دے مزاج وچ ایس قسم دا شاہی ٹھاٹھ وی سی۔

منٹو جتھے رہیا، اوس نے او تھوں دے ماحول وچ ڈب کے کہانیاں لکھیاں۔ بھئی دے ناگ پاڑا پولیس سٹیشن تے رنڈیاں دے فارس روڈ تے فلم سٹوڈیوز دی جان پچھان مینوں لاہور بیٹھے ہوئی سی۔ مہالی شلوار دی رنڈی سلطانہ دلی دے اجیری گیٹ دے باہر جی. بی. روڈ اتے اک کوٹھے اتے رہندی سی۔ سائمن ریلوے دایارڈ، جتھے بے شمار ریل دیاں پڑیاں وچھیاں ہوئیاں سن۔ ہُن وی او تھے کوٹھیاں دی قطار ہے تے منٹو دا بیان کیتا سین تے رنڈی دے من دی دشا اتے اوسے طرحاں ہے۔ اوہ لکھدا ہاں:

”ڈھپ وچ لوہے دیاں ایہہ پٹریاں چمکدیاں تاں سلطانہ آپے ہتھیں نوں دیکھدی
 جیہناں اتے نیلیاں نیلیاں رگاں بالکل ایہناں پٹریاں وانگ ابھریاں ہونیاں سن۔ ایس لے
 تے کھلے میدان وچ ہر ویلے انجن تے گڈیاں دی ٹھک ٹھک پھک پھک سدا گونجی
 رہندی..... کدے کدے جدوں اوہ کسے گڈی دے ڈبے نوں جس نوں انجن نے دھک
 دے کے چھڈ دتا ہووے، پٹریاں اتے اگلے چلدا دیکھدی تاں اوس نوں اپنا خیال آؤندا۔ اوہ
 سوچدی کہ اوس اوس نوں وی کسے نے زندگی دی پٹری تے دھک دے کے چھڈ دتا ہے تے اوہ
 خود بہ خود تری جا رہی ہے..... پتہ نہیں کتھے نوں۔ پھر اک دن اجیہا آوے گا جد ایس دھکے
 دازور ہولی ہولی ختم ہو جاوے گا تے اوہ کتے رُک جاوے گی، کسے اجیہی تھاں جو اوس نے
 پہلاں کدے نہ دیکھی ہووے.....

”کدے کدے اوس دے دماغ وچ ایہہ خیال وی آؤندا کہ ایہہ جو ساہمنے ریل پٹریاں
 داجال وچھیا ہو یا ہے تے تھاں تھاں توں بھاف تے دھو آں اٹھ رہیا ہے، اک بہت وڈا چکلا
 ہے۔ بہت ساریاں گڈیاں ہن جیہناں نوں کچھ کو موٹے موٹے انجن ایدھر اودھر دھک دے
 رہندے ہن سلطانہ نوں کئی وار ایہہ انجن سیٹھاں وانگ جا پدے جو کدے کدے انبالے
 اوس دے کوٹھے تے آیا کر دے سن۔“

منٹو دیاں اُپرلیاں سطر اں اردو ادب وچ کلاسیک بن گئیاں ہن۔ ایس بیان وچ
 زندگی دے دارشنگ اشارے، اداسی تے ماحول وچ واپس رہیاں گھنٹاواں دانفسیاتی تبدیلیاں
 نال میل ہے۔

جد دیش دی ونڈ پچھوں منٹو لاہور چلا گیا تاں اوس نے پاکستان بارے تے فساداں بارے لکھیا۔ اوہ کوڑے سچ دازہر پین توں کدے نہیں سی جھجکيا۔ اوہ کھری گل مونہہ تے کہہ دیندا۔ کدے جذباتی رعایت نہ کردا۔

کسے دوست نے پچھیا، ”منٹو، توں کتنا مسلمان ہیں؟“

اوس نے جواب دتا، ”جدوں اسلامیہ کالج تے ڈی. اے. وی کالج وچکار فٹ بال دا میچ ہو رہیا ہووے تے اسلامی کالج گول کر دیوے تاں میرا دل خوشی نال اُچھل پیندا ہے۔ اتنا کو مسلمان میں ضرور ہاں۔“

پر دوستی دے معاملے وچ ایہہ گل کدے نظر نہیں آئی۔ اوسدے بہترین دوست شیا، اشوک کمار تے مکرجی سن۔ اوہ بار بار ایہناں دا ذکر کردا ہے۔

فٹ بال دے میچ والی گل اوس نے شاید ایس لئی آکھی کہ کئی ہندو لیکھک جو ترقی پسند ہون داد عوی کر دے سن تے اندروں کڑھند و سن کھل کے ایہہ گل نہیں سن کہہ سکدے۔ منٹو اوس جذبے بارے لکھ کے جو ساڈے نمنا چیتن وچ لرزدا ہے تے جس اتے ساڈا چیتن طور تے کوئی وس نہیں ہوندا، سانوں اک ڈونگھے سچ دے سامنے لیا کھڑا کیتا ہے۔

موت بارے اوسدا دارشنگ پر تکریم سی۔ اوس نے آکھیا، ”اک آدمی دی موت

ٹریجڈی ہے؛ اک لکھ انسان مر جان تاں ایہہ قدرت دا وڈا مذاق ہے۔“

اوس نے پنجاب دے بٹوارے، قتل تے بلا تکار دیاں دل سلویاں گھٹناواں اتے کہانیاں لکھیاں۔ ”ٹوبھا ٹیک سنگھ“، ”ٹھنڈا گوشت“ تے ”کھول دو“ دی مہانتا توں سبھ واقف ہن۔

اوس نے ”سیاہ حاشیے“ وچ فرقو فساداں دی دردگی بیان کیتی ہے۔ ایہہ سیاہ لطیفے ہن، چھوٹیاں چھوٹیاں کہانیاں جیہناں وچ لقمان دیاں کہانیاں تے پنج تنتر و رنگی نکھی تے پٹھی سیانپ ہے۔ اوس نے گنڈاگر دی، قتل تے انسانی بے وقوفی اتے محول کیتے ہن۔ ایس قسم داسیہ محول بھارتی ساہت وچ پہلی وار آیا۔

ایس دے کئی ورھیاں پچھوں یورپ وچ پبلیک ہیومر جاں سیاح محول نوں فلما وچ فلیینی نے پیش کیتا تے ساہت وچ فاکسرنے۔ منٹو ایہناں توں پہلاں انتر راشٹری ساہت دے شاہ راہ اتے کھڑا نویاں پڑاں پارہیاں سی۔

کئی وار منٹو دے کرداراں دے ناں وی اصلی ہوندے سن۔ ایہہ پاترا تے دلچسپ تے نرالے ہن کہ ایہناں دی حقیقت تے گلیں روپ وچ کوئی فرق نظر نہیں آؤندا۔

”بابو گوپی ناتھ“ وچ عبدل رحیم سینڈو بہت وچتر پاتر ہے تے اوسدی شہد اولی وی اوٹ پٹانگ۔ اوہ فلماں وچ ایکسٹرا ادا کم کرداسی۔ اج وی بمبئی دے فلم سٹوڈیو وچ تسیں عبدل رحیم سینڈو نوں پچھان سکدے ہو۔ اوہ اپنی گل بات وچ جیسے بے معنی تے بے ڈھنگے شہد ورتدا ہے، جیہناں دا دھنی پر بھاو دھماکے وانگ پیندا ہے۔ مثلاً بابو گوپی ناتھ منٹو دی سیان کرواؤندیاں آکھدا ہے، ”منٹو صاحب انڈیا دے رائیٹر نمبر ون ہن۔ کہانیاں وچ ایہو جہی کنٹی نیوٹنی ملاؤندے ہن کہ وڈیاں وڈیاں دا دھڑان تختہ ہو جاندا ہے.... کیوں منٹو صاحب، ہے نہ اینٹی دی پینٹی پو؟“

ایس شہد کسے زبان دے نہیں۔ پر جدوں منٹو نے ایہناں دی ورتوں کیتی تاں ایہہ نوں ایجاد وانگ چمکن لگے تے اردو ادب دا حصہ بن گئے۔

”ٹوبھائیک سنگھ“ وچ اوہ ایسے قسم دے دھنی مترناں پا تر دے نمں چیتن نوں اجاگر کر دا ہے۔ پاگل خانے وچ ہندو، سکھ تے مسلمان پاگل ڈکے ہوئے ہن۔ دیش دی ونڈ پچھوں ایہناں نوں وی باقی چیزاں وانگ ونڈیا جا رہیا ہے۔ اک پاگل سکھ عجیب بے نکیاں گلاں کر دا ہے۔ اوہ حیران ہے کہ اوہ ہندوستان وچ سی پر پاکستان کیوں چلا گیا تے ایہہ پاکستان کتھوں آ گیا؟ تے اوسدا پنڈ ٹوبھائیک سنگھ کتھے گیا؟ تے ہُن اوس نے کتھے جانا ہے؟ اوہ بار بار ایہہ مہارنی الاپدا ہے، ”اوہ گڈ گڈ دی، لالٹین دی، دال دی، ہندوستان دی، تیری ماں دی.....“ ایہہ لفظ اوسدی کھنڈت مانسکتا دا اظہار ہن۔

اک وار منٹو بمبئی دی الیکٹرک ٹرین وچ بیٹھا فلمستان جا رہیا سی کہ رستے وچوں سنے اخبار وچ اک ناں پڑھیا جس دے الٹے سدھے جوڑ سن تے جو شاید برکت اللہ جاں حنیف اللہ لکھیا ہووے گا پر چھپیا ہپ ٹلا سی۔ اوس نے دوچار وار ایہہ لفظ مونہہ وچ ہی دہرایا تے اوس نوں ایہہ چنگا لگا۔ سٹوڈیو جا کے فلم ڈائریکٹر ناں کسے کہانی اُتے بحث ہوئی تے منٹو توں اوس دی رائے پچھی گئی۔ منٹو نے آکھیا، ”ٹھیک اے، پر ایہہ کہانی ہپ ٹلا نہیں۔“ اشوک کمار نے ہاں وچ ہاں ملائی تے آکھیا، ”کہانی ہووے تاں ہپ ٹلا ہونی چاہیدی ہے۔“

لفظ دا کوئی مطلب نہیں سی۔ مگر جی نوں گل سمجھ آ گئی کہ کہانی ودھیا نہیں۔ اوس پچھوں فلمی دنیا وچ کہانی دی بنتر، وارتالاپ، سچویشن تے کلائمیکس لئی ہپ ٹلا لفظ پر چلت ہو گیا۔

اگست 1947 وچ جدوں قتل تے خون دا بازار گرم ہویا تے تھاں تھاں فساد پھٹ پئے تاں میں لاہور توں اک قمیض پتلون نال بٹھنڈے آ گیا۔ پتہ لگیا کہ اوہ آخری گڈی سی، جس

نے صحیح سلامت ستلج داپل پار کیتا۔ بٹھنڈے پہنچیا تاں ایہتھے وی فساد پُھٹ پئے۔ میں ایس
خونی ماحول وچ نہیں ساں رہنا چاہندا جتھے میرے بچپن دے دوست فضل مرانی تے اوس
دی بھین نور اں قتل ہو گئے سن۔

دلی آیا تاں ایہتھے وی خون خرابہ۔ اک مہینہ ایہتھے رہ کے بے کاری تے اُن متھے
مستقبل نوں دیکھدیاں سوچیا کہ بمبئی چلا جاواں۔

میں ٹکٹ خریدیا تے پنجاب میل وچ سوار ہو کے بمبئی چلا گیا۔

مینوں ملک راج آنند داپتہ یاد سی۔ اپنا چھوٹا جیہا سوٹ کیس تے بستر میں وکٹوریا بگھی
وچ رکھیا تے کوچوان نوں کف پیریڈ چلن لئی آکھیا جتھے ملک راج آنند رہندا سی۔ اوس نے
مینوں بڑے خلوص نال اپنے کول ٹھہرایا۔

ایہتھے ادبی تے کلچرل محفلاں جمیاں سن۔ کرشن چندر، علی سردار جعفری تے بمبئی
دے پیئر تے ڈانسرتے ترقی پسند دانشور آؤندے تے امن بارے گلاں ہوندیاں۔

شام ہوندے ہی فضا وچ اک چھپیا ہویا ڈر لرزن لگدا۔ پاکستان بنن پچھوں مسلمان جا
رہے سن۔ اِکے دُکے قتل ہو رہے سن۔

میں منٹو نوں ٹیلی فون کیتا۔ اوہ بولیا، ”توں کدوں آیا؟“

میں اوس نوں اپنے بارے دسیا تے آکھیا کہ میں اوس نوں ملنا چاہندا ہاں۔

اوہ بولیا، ”اج شام نوں گھر آ جاویں۔ جان دیں نہ میرا گھر؟ بائیکا وچ، کلیئر روڈ اتے۔“

اوس نے مینوں اپنے گھر دانمبر تے پچھان دسی۔

شام ویلے کرشن چندر تے کجھ ہور دوست ملن آگئے تے گلاں ہون لگیاں۔ ہنیراپے گیا۔ جد میں آکھیا کہ میں منٹو نوں ملن جانا ہے تاں سبھ نے آکھیا، ”توں ابتھوں دے رستے نہیں جان دا۔ رات پے چکی ہے۔ خطرہ ہے، کل چلا جاویں۔“

مینوں ڈروی لگ رہی سی۔ میں نہ گیا۔

دوسرے دن منٹو نوں ٹیلی فون کیتا تاں اوہ اُچی گرم آواز وچ بولیا، ”اوئے، کل شام میں تیر انتظار کردارہیا۔ توں آیا کیوں نہیں؟“

میں جواب دتا، ”کرشن چندر آگیا سی تے ملک راج آنند وی سی۔ گلاں کر دے ہوئے چرہ ہو گیا۔ میں آ نہیں سکيا۔“

اوہ او سے گرم آواز وچ بولیا، ”اوئے، کون ہوندے ملک راج آنند؟ کون ہوندے ایہہ کرشن چندر؟ تینوں پتہ نہیں کہ ایہتے منٹو تیر انتظار کر رہیا ہے!“

میں معافی منگی تے شام نوں آؤن دا وعدہ کیتا۔

اوہ بولیا، ”میرے نال کھانا کھاویں تے ایہتے ہی سوں جاویں۔ سارا گھر خالی پئی۔ صفیہ لاہور چلی گئی۔ میں وی چلیا جاواں گا۔“

شام نوں جد میں کلیئر روڈ اتے پُجاتاں بتیاں جگ چکیاں سن۔ پوڑیاں چڑھ کے پہلی منزل اتے اوس دے فلیٹ دا دروازہ کھڑکایا۔ اوہی اُچی گرم آواز آئی، ”کون اے؟“

میں اپنا ناں دسیا۔ تھوڑی دیر پچھوں باورچی نے دروازہ کھولیا تے میں اندر داخل ہويا۔

منٹو لکڑ دی کرسی تے بہاں بھار بیٹھا کجھ لکھ رہی سی۔ شراب دی بوتل میز اُتے پئی سی۔

اوہ بولیا، ”صفیہ نوں چٹھی لکھ رہیا ہاں۔ بس دولفظ ہور.... توں بیٹھ ایہتے۔“

اودہ اوسے پوزوچ تختی گوڈیاں تے رکھی لکھدار ہیا۔ چٹھی مکا کے بولیا، ”چنگا ہویا توں آ گیا۔ میں اکلاساں۔ اکل توں مینوں بڑی وحشت ہوندی اے۔ شراب پیئیں گا؟“

میں آکھیا، ”نہیں۔“

اوس نے شراب گلاس وچ پائی، گھٹ بھریاتے آکھن لگا، ”میرے باورچی نے کٹر بھنیا ہے۔ ہُن توں گوشت کھان لگ پیا ایں نہ؟“

”ہاں۔“

”خط سناواں؟.... صفیہ والاہور توں خط آیا سی: لکھدی اے کہ ایتھے لکشمی نواس وچ بہت چنگا فلیٹ مل گیا ہے۔ اعلیٰ فرنیچر.... ریفریجریٹر.... بہت خوش اے.... عورت! اوئے، سالیے توں کاس تے خوش ایں؟ منٹوتاں ایتھے بیٹھا ہے۔ میرے بغیر ایس ریفریجریٹر داکہ مطلب..... بکواس.... میں سڑبھج کے کباب ہو گیا ہاں۔“

ایس پچھوں اوس نے اپنا خط سنایا۔ ایس خط وچ اوس دی اپنی ویرانگی دا ذکر سی، باورچی دا، بمبئی دے حالات دا، دوستاں دا، اپنی اکل دا، تے لکشمی نواس دے ریفریجریٹر نوں گالھاں! اوہ ایس گل دی شکایت کر رہیا سی کہ اوہ بمبئی دی دنیا چھڈ کے، فلم دی ایہہ زندگی تے دوستاں دے پیار نوں تچ کے لاہور جا رہیا سی صفیہ تے اپنی بچی دی خاطر تے اوہ گن گارہی سی ریفریجریٹر دے! ایس خط وچ اک خاوند تے باپ دا جذبہ سی تے اوس اداسی دا ذکر جو اک اجڑے ہوئے گھر وچ ہوندی ہے... اوسدا اپنا فلیٹ ایسے نفسیاتی حالت دا گواہ سی... بیوی تے بچی پاکستان وچ تے اوہ بمبئی وچ....

اوس نے اک گلاس ہور بھریاتے اوس دیاں اکھاں تے ذہن ہور تیز ہو گئے۔

اوہ بولیا، ”میرے دوست پچھدے نیں کہ میں پاکستان کیوں جا رہیا ہاں؟.. کئیہ میں
 ڈرپوک ہاں؟ پاکستانی ہاں؟ مسلمان ہاں؟ لیکن اوہ میرے دل دی گل نہیں سمجھ سکدے۔
 میں پاکستان جا رہیا ہاں تاں کہ او تھے اک منٹو ہووے جو او تھوں دیاں سیاسی حرامز دگیاں دا
 پردہ فاش کر سکے۔ ہندوستان وچ اردو دا مستقبل ماڑا ہے۔ ہُنے توں ہندی چھا رہی... میں لکھنا
 چاہند ہاں، تے اردو وچ ہی لکھ سکد ہاں۔ چھینا چاہند ہاں تاں کہ ہزاراں تیک پہنچ سکاں....
 زبان دی اپنی منطق ہوندی ہے..... کئی وار زبان خیالات دی دیندی ہے.... ایسا تعلق لہو
 نال ہے..... اک منٹو بمبئی وچ رہیا، دوسرا لاہور وچ ہووے گا...”

رات نوں دیر تیک اوہ گلاں کر دارہیا۔

میں اوس کمرے وچ سُتا۔

دو بجے دن میں منٹو کول رہیا۔

اک ہفتے پچھوں میں دلی آ گیا۔

پھر پتہ چلایا کہ منٹو لاہور چلا گیا۔

لاہور جا کے اوس نے بے شمار کہانیاں لکھیاں۔

اوس نے حکومت نال ٹکڑ لئی، مولویاں تے ملانیاں دا مذاق اڈایا، فرقہ پرستاں دے

خلاف لکھیا، تے امریکہ دے چاچا سیم دے ناں چٹھیاں لکھیاں جیہناں وچ لوہڑے دا طنز سی۔

اوہ نڈر تے باغی طبیعت دا مالک سی، تے سماج دے جھوٹے دوغلے پن نوں ننگا کرن وچ

ماہر۔

اوہ دنیا دا چیلنج قبول کر سکدا سی، پر دوست دا وار نہیں سی سہ سکدا۔

پاکستان وچ 1950 وچ ترقی پسند ادیبوں نوں اوہنوں پچھانہہ کچھوتے فحش ساہتکار دا الزام لگا کے اک سرکولر جاری کیتا کہ منٹو دی کوئی کہانی کسے رسالے وچ نہ چھاپی جاوے۔ ایہہ سرکولر دلی وی آیا۔ سبھ توں دکھ داتک گل ایہہ سی کہ منٹو دا جگری تے پیار دوست احمد ندیم قاسمی ایس مہم دا جنرل سکتر سی۔

منٹو اتے ایس دا گہرا اثر پیا۔ اوہ اپنی دنیا وچ بیگانہ ہو گیا۔ مالی بحران تے دوستاں دی بے رخی کارن اوہ زیادہ شراب پین لگیا۔ اک بوتل دی خاطر اوہ کہانی لکھ دیندا۔ کئی وار اوس نے اک دن وچ تن تن کہانیاں لکھیاں تے ایہناں نوں پبلشر اں کول وپچن گیا۔

کہانیاں دا اک پر اگا چھپیا تاں ایس وچ اوس نے سلسلہ وار تاریخاں وی درج کیتیاں۔ ایس دے دیباچہ وچ اوس نے لکھیا، ”داد ایس گل دی چاہندا ہاں کہ میرے دماغ نے ڈھڈ وچ وڑ کے کیہ کیہ کراماتاں دکھائیاں۔“

اوہ بے حد پتلا دبلا ہو گیا۔ شراب بغیر کوئی چیز ہضم نہیں سی ہوندی۔ عجیب جنون دی حالت تاری ہو گئی۔ اوس دے علاج لئی اوس نوں پاگل خانے لجا یا گیا۔ پاگل خانے وچ رہندیاں وی اوس دی تخلیقی صلاحیت روانی وچ کوئی فرق نہ پیا۔ اوہ لگاتار لکھدا رہیا۔ اوسدی کہانی ’ٹوبھا ٹیک سنگھ‘ پاگل خانے دے ذاتی تجربات دا ہی عکس ہے۔

ایہہ کہانی ونڈی ہوئی انسانیت دے بارے دنیا دے ادب وچ اک شاہکار ہے۔ منٹو نوں ایس گل دا احساس سی کہ اوہ اک وڈا افسانہ نگاہے۔ اوس نے اپنی قبر دا کتبہ وی خود ہی لکھ دتا سی:

”یہاں منٹو دفن ہے۔ افسانہ لکھنے کا فن اوس کے ساتھ ہی دفن ہو گیا۔“

ایہہ پشین گوئی سچ ہی ثابت ہوئی!

ایم ایس رندھاوا

پنجابی ساہت اکاڈمی لدھیانہ دی سالانہ چون سی۔

پردھاگی لئی ایم۔ ایس۔ رندھاوے داناں پیش ہو یا تاں سبھ تاڑیاں ماریاں تے ایس تجویز دا سو اگت کیتا۔

اک لیکھک افسر نے ایس دی مخالفت کیتی، تے آکھیا، ”ایس طرحاں تاڑیاں مارن نال کسے نوں پردھان بنادینا واجب نہیں۔ باقاعدہ چون ہونی چاہیدی ہے۔ کوئی اک جتا پردھان دا ناں پروپوز کرے تاں دوجا ایس دی تائید کرے۔ ہور ناں وی پیش ہو سکدے ہن۔“

ایہہ سن کے رندھاوا غصے وچ بولیا، ”چکو اپنی پردھاگی۔ مینوں نہیں لوڑا ایس دی۔ میں چیف کمشنریاں کیتیاں نیں۔ ایہو جے سرکاری افسر تاں میں نوکر رکھے نیں۔ ایہدے ورگے بندے میں باہر کھڑے رکھداساں۔ میں کیہ لینا ایس ٹٹی پردھاگی توں؟ مینوں نہیں لوڑ۔“

ایہہ آکھ کے رندھاوا ڈانس توں اُتریا تے تیزی نال باہر جان لگا۔ کئی لکھاری اوس دے مگر دوڑے۔ پر تیم سنگھ تے موہن سنگھ نے اوس نوں پھڑیا تے منتاں کرن لگے۔ رندھاوے دا غصہ ٹھنڈا نہیں سی ہویا، ”میں ایس طرحاں دا پردھان بننا ہی نہیں چاہندا۔“

لکھاریاں نے فیر منتاں کیتیاں تاں اوہ بولیا، ”جے سارے جے سرب سستی نال مینوں پردھان بنن لئی ریکویسٹ کرن گے تاں میں منظور کراں گا، نہیں تاں جاؤ کر لو آپے پردھاگی۔“

سارے جنے ڈر گئے کہ کتے ایہہ چلا ہی نہ جاوے۔ سبھ نوں رندھاوے دی لوڑ سی۔
 سبھناں نے ہتھ کھڑے کر دتے۔ مخالف وچے ہی کتے گوانج گیا۔

رندھاوے وچ جلال ہے، اک سچا غور، جس دا اثر سارے قبولدے ہن۔
 اک وار رندھاوے نوں پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، دے وائس چانسلر کرپال سنگھ نارنگ
 نے ٹیلی فون کیتا، ”اسیں اک پروفیسر دی نامزدگی کرنی ہے تے ایس بارے تہاڈی ایکسپریٹ
 رائے دی لوڑ ہے۔“

رندھاوا بولیا، ”ٹھیک ہے، پر سلیکشن کمیٹی کتھے جڑ رہی ہے؟“
 ”میرے دفتر وچ۔“

”تسیں میٹنگ دلی کرو، میرے دفتر وچ۔ میں کتے باہر نہیں جانا،“ تے ٹیلیفون بند۔
 میٹنگ دلی ہوئی تاں پردھاگئی رندھاوے نے کیتی۔

رندھاوا آکھدا، ”جے مینوں کسے فنکشن تے بلاؤنا ہے تاں میریاں شرطاں اُتے۔ اک
 ویلے اک بندے نوں ہی بلایا کرو۔ ایہہ نہیں کہ دووڑیراں نوں تے تن ججاں نوں اکٹھے کر
 دتاتے مینوں وی بلالیا۔ میں ایس طرحاں نہیں آؤنا۔ ایس طرحاں کوئی کم دی گل نہیں ہو
 سگدی۔“

رندھاوا اپنی تعریف سن کے بچیاں وانگ خوش ہوندا ہے۔ ایس خوشی وچ کوئی بناوٹ
 نہیں، کوئی لکونہ نہیں۔ نتری ہوئی کھلی خوشی ہے۔

تسیں آکھو، ”رندھاوا صاحب، تسیں چنڈی گڑھ داروز گارڈن بنوایا، بہت سوہنا ہے۔“
 اوہ آکھے گا، ”صرف روز گارڈن کیہ، سارا چنڈی گڑھ ہی میں بنایا۔ توں میوزیم
 دیکھائی؟ ایس وچ امر تاثیر گل، ستیش گجرال تے سوہنا سنگھ دیاں پینٹنگاں میں خرید کے

رکھوائیاں نہیں۔ ایہہ پروفیسر لوک بائی سیکٹر وچ چھو لے بھٹھورے کھان تر پیندے نیں۔ پر ایہناں نوں آرٹ دا کوئی شوق نہیں۔ آرٹ گیلریاں شہر دی شوبھا ہوندیاں نیں۔ ایس میوزک وچ کانگڑے دے منی ایچر زپے نیں، کمال دا پہاڑی فن تے بشولی آرٹ۔ اک برش وچ سوچمتکار۔ یورپ والے ایس باریکی دی کیہ ریس کرن گے؟ اک میوزک بنوایا ہے نیچرل ہسٹری دا۔ تے ہن میں پنجاب آرٹس کونسل دا بھون بنواریہاں۔ ایس وچ وی آرٹ گیلری تے لائبریری تے رائیٹراں دے رہن لئی کمرے ہون گے تے مباحث لئی وڈا ہال۔“

رندھاوا پنجابی کلچر دا شاہ جہان ہے۔ اوس نوں کلا بھون، ساہتک قلعے تے کلچرل عمارتاں اُسارن دا جنون ہے۔ سڑکاں تے بھونان نوں وچتر پودیاں، ویلاں تے رنگدار درختاں نال شگاردن دا شوق ہے۔ چنڈی گڑھ نوں بھلاں دیاں بے شمار ونگیاں، چنگلیاں رنگے گل موہرتے سدا بہار رائگے درختاں نال شگاریا ہویا ہے۔ ہندوستان دے دھر دکھن وچوں چُن چُن کے پودیاں تے درختاں دی پنیری لیاندی۔ چنڈی گڑھ دی اردھ پہاڑی زمین وچ جتھے سپ، ٹھو نہیں تے کوڑھ کرلاں سن، نرنجی، جامنی تے پیازی پھلاں والے درختاں نال سجادی۔

اوہ باٹنی داڈی۔ ایس۔ سی۔ ہے، ہنس پتی وگیان داماہر۔ اوہ انسانی جیون نوں پودے دے درخت دے طول سمجھدا ہے، تے درختاں نوں انساناں داروپ۔ اوس دے زور دین اتے پنجاب وچ ٹورسٹ بنگلیاں دے ناں وی خوبصورت درختاں دے ناں اُتے رکھے گئے ہن۔ جیویں: المتاس، گل موہر آدی۔

رندھاوا طاقت نوں ودھ توں ودھ ورتا ہے۔ اوہ اجیہا گھوڑا ہے جو سرپٹ دوڑدا ہے۔ اوہ آکھدا ہے، ”زندگی بہت تھوڑی ہے۔ جھٹ فیصلہ کر کے کم کرنا چاہیدا ہے۔ ایسے لئی میں

ترنت آرڈر دیندا ہاں۔ بہتے سرکاری افسر ڈر دے رہندے نیں۔ فالٹاں دا ڈھڈھی بھر دے
 رہندے نیں۔ جے من صاف ہووے تاں کوئی کم غلط نہیں ہوندا۔“
 رندھاوے نوں ٹیلی فون کرو تے آکھو کہ میں تہانوں ملنا ہے، تاں اوہ بولے گا، ”ہنے
 آجا۔“ ٹیلی فون بند۔

تسین شاید اوس ویلے کسے ہو ر ضروری کم جانا ہوندا ہے۔ حیران ہوندے ہو کہ ایہہ
 ویلھا ہی بیٹھاسی۔ پر اصل وچ رندھاوا اتنا مصروف رہندا ہے کہ اوس کول وقت ہی نہیں کہ
 اوہ تہاڈی ملاقات دیاں پیشیاں پاوے۔ اوہ اپنی سنگھنی مصروفیت وچ اوسے ویلے تہانوں مل
 کے گل مکا دیوے گا۔ تسین کسے نوکری لئی، سفارش لئی، زمین لئی، چتر کلا دی واقفیت لئی جاں
 کسے وی کم لئی گئے ہو تاں اوہ تہاڈی ٹھوک کے مدد کرے گا۔ جھٹ تہاڈے لئی اپنے
 پی. اے. نوں چٹھی ڈکھیٹ کر وادیوے گا۔
 جے تسین گل نوں بہتی ملی کرو گے تاں اوہ توڑ کے آکھے گا، ”میں سمجھ گیا، ہُن توں
 جا!“

اوہ کدے کسے بندے نوں ’تسین‘ نہیں آکھدا۔ ہمیشہ ’توں‘ نال مخاطب کردا ہے۔
 چاہ اوہ وائس چانسلر ہووے، چاہے چیف سیکریٹری، چاہے کلرک۔ اوس دے مونہہ توں
 ’توں‘ سجدہ ہے کیونکہ اوس وچ آکڑ نہیں ہوندی سگنوں ایہہ اوس دے سادہ تے سدھے کلچر
 دا حصہ ہے۔

اوہ آکھدا ہے، ”میرا کم ہے کہ اک میوزک کنڈکٹر دا۔ آرٹ تے کلچر دیاں گوشنیاں
 تے کونسلان وچ لوکاں نوں اک سُر کرنا۔ میرے کر کے ہی دلی دی فائین آرٹس تے کرافٹس
 سوسائٹی انی سو چھیالی توں لے کے ہُن تیک چل رہی ہے۔ میں ایس دا چیئرمین رہیا ہاں۔

آرٹسٹاں نوں اکٹھے رکھنا بڑا مشکل کم ہے۔ اوہ سارے ڈڈو آں دی پنہیری ہن۔ اوہناں نوں اکو چھابے وچ رکھنا میرا ہی کم ہے۔“

1946 وچ رندھاوا دلی دا ڈپٹی کمشنر سی۔ اوس ویلے فائین آرٹس سوسائٹی وچ بنگالیاں دازور سی۔ مشہور پیئنٹر شاردا اوکل دا بھر اپاردا اوکل تے اوٹا نا تھ سین ایس دے سچالک سن۔ اوس ویلے سوسائٹی کول کوئی بلڈنگ نہیں سی۔ رندھاوے نے سوچیا جدوں تیک کسے آرٹس سوسائٹی کول کوئی گھر ہی نہ ہووے ادوں تیک اوہ کیویں پر پھلت ہو سکدی ہے۔ اوس نے بندوقاں دے لائسنس دینے سن۔ جس نوں بندوق دا لائسنس دیندا اوس نوں آکھدا، ”توں اپنی حفاظت لئی بندوق چاہنی تاں آرٹ دی حفاظت لئی چندے دے۔“ ایس طرحاں 60 ہزار روپیہ جمع کر لیا سوسائٹی لئی، تے زمین دے دتی ستے بھاء۔ اج ایس سوسائٹی دی بلڈنگ دی قیمت کئی کروڑ ہے۔ ایہتھے تھیڑ ہے، آرٹ گیلریاں ہن، لائبریری ہے، تے ایہتھے عالمی پدھر دیاں نمائشاں ہوندیاں ہن۔

رندھاوا 1952 وچ اک وار میرے گھر آیا۔ میرے نکے جے ویڑھے وچ تخت پوش اتے بیٹھ گیا تے آکھن لگا، ”میں کجھ خاص پلاٹ رائیٹراں لئی رکھے ہن، حوض خاص وچ۔ توں وی اک لے لے۔ قیمت دو ہزار روپیہ۔ ایہہ فارم بھر دے۔ دلی وچ تیرا کوئی گھر نہیں۔ گھر بہت ضروری چیز ہے۔ چڑیاں طوطے وی آکھنا بناؤندے ن۔ میں دگل نوں پلاٹ دتے، امرتانوں پلاٹ دتے، توں وی لے لے۔“

پر میں پلاٹ نہ لیا۔ حوض خاص اوس ویلے بارہاں پتھر دور لگدا سی۔ کون جاؤگا حوض خاص؟ حوض لفظ توں مینوں خوف آؤندا سی کیونکہ بچپن وچ میں اک نکے جے حوض وچ

ڈبے ڈبے بچیا سی۔ پردی دا ایہہ حوضِ خاص سماں پین اتے پھلاں والے درختاں وچ گھری اک خوبصورت کالونی بن گیا۔

دیش دی ونڈ پچھوں جدوں لکھاں پنجابی اُجڑ کے بھارت وچ آئے تاں اوہناں نوں دلی و سائون داکم رندھاوے نے سانبھیا۔ دلی دا ڈپٹی کمشنر ایوں لگدا سی جیویں گورنر جنرل ہووے۔ جے کتے جمن وچ ہڑھ آگیا جاں کوئی ہو ر کرو پی آپنی تاں رندھاوا اپنی جھنڈی والی کار وچ سوار اپنے اہل کاراں نال او تھے پہنچ جاندا۔ ترنت لکھاں دے فیصلے سناؤندا۔ لوک حیران ہوندے کہ ایس کول اتنی شکستی کتھوں آگئی؟ باقی افسر تاں سو روپے دا آرڈر دین لئی تن کوٹیشناں منگدے سن، رندھاوا کیویں لکھاں کروڑاں دے فیصلے کری جاندا ہے۔

اک دن اوس نے گربخش سنگھ پریت لڑی نوں قطار وچ کھڑے دیکھیا تاں اوس نے واری توں بناں آپ اٹھ کے آدرنال اوس نوں بلایا۔ اوسے ویلے گربخش سنگھ نوں مہالی وچ وڈا مکان الاٹ کیتا۔ پریت نگر توں اوس دے گھر دا بے شمار سامان، کتاباں تے پورے پریس دیاں مشیناں وغیرہ سرکاری ٹرکاں وچ لد کے دلی لیاندیاں گئیاں تے گربخش سنگھ تے اوسدے ٹبر نوں اوس نے وسایا۔ بھاپا پریت سنگھ نوں وی اوس نے دکان الاٹ کیتی۔ اوہ بے شمار لوکاں نوں راشن، بجلی، گھر، دکاناں تے زمیناں ونڈ رہیا سی۔ لکھاں اتے قلم چلارہیا سی۔ اوہ پورا لکھدا اتا سنگھ سی۔

دیش دے آزاد ہون پچھوں رندھاوے نے نکولائی رورک دیاں پینٹنگاں دی نمائش کیتی۔ اوہ اک چاہ پارٹی وچ گیا جتھے نویں دلی دے پتونے تے امیر آدمی جڑے ہوئے سن۔ چاہ پیندیاں تے پیٹری کھاندیاں لوکاں نوں یکدم اوس نے آکھیا، ”چلو تہانوں نمائش دکھائیے اک بہت وڈے کلاکار دیاں پینٹنگاں۔“

اوہ سبھناں نوں ہک کے آرٹ گیلری وچ لے گیاتے اوتھے پنج پنج سو روپے دیاں
پیسننگاں چکوا دتیاں۔

پیسنٹراں بارے بولدے ہوئے رندھاوا آکھن لگا، ”سو بھانگھ دی ’سوہنی مہینوال‘ وچ
سوہنی دے ادھ ننگے سریر اتے پانی وچ بچے کپڑے چمبڑے ہوئے نیں۔ لوکاں نوں شوق ہے
نگی تیویں دیکھن دا۔ ٹھا کر سنگھ نے وی رن نہا کے چھپڑ چوں نکلی قسم دی اک پیسننگ بنائی
جس وچ گلی دھوتی وچوں عورتاں دا رنگا جسم جھلکدا ہے۔ ایہناں دوہاں دیاں ادھ ننگیاں
پیسننگاں بڑیاں مشہور ہوئیاں امر تا شیر گل نال میری ملاقات تاں نہیں ہوئی پر پاردا
اوکل مینوں دسد اہوند اسی اوس بارے اوس وچ بے حد سیکس سی۔ اوہ کئی کئی دن سیکس
وچ ڈبی رہندی، بھوگ ولاس وچ.. تے فیریکدم سیکس نوں چھٹی تے کئی کئی دن پیٹ کر دی
رہندی....“

میں پچھیا، ”رندھاوا صاحب، ساہت وچ سیکس بارے تہاڈی کیہ وچار ہے؟“
اوہ بولیا، ”زندگی وچ سیکس بہت ضروری چیز ہے۔ جیویں دیوے دی لوء ہوندی ہے،
ایسے طرحاں ہے سیکس۔ ایسے وچوں آرٹ نکلد اے، ایسے وچوں ساہت نکلد اے، ایسے
وچوں بہادری۔ جس آدمی وچ ایہہ چیز نہیں اوہ پورا آدمی ہی نہیں۔ بھلاتوں ہی دس، کھسرا
کدے رائیٹر بنیا؟ کدے بہادر بنیا؟ سیکس ساریاں طاقتاں دا سوما ہے۔“

رندھاوے نے کانگڑا چتر کلا دیاں نانکاواں تے ایس دیاں کام تیاں سندریاں بارے
کھل کے لکھیا ہے۔ سیکس بارے اوسدے وچار بڑے کھلے ہن۔ کام سوتر تے کوک شاستر
دیاں گلاں تے سنبھوگ دے آسناں بارے اوہ ایوں دلیل نال گل کر دا ہے جیویں پودیاں

تے پھلاں دپر جنن بارے گل کر رہیا ہووے۔ اوہ سندر تادا پجاری ہے حسین کلاتے حسین عورت دا، پر رہند ایو گیاں وانگ ہے۔ کم وچ جٹیا ہو یا جیویں تپ کر رہیا ہووے۔
میں پچھیا، ”رندھاوا صاحب، تسیں باٹنی دی ڈی. ایس. سی. کیتی۔ پودیاں دی سائنس توں تسیں آرٹ ول کیویں آگئے؟“

اوہ بولیا، ”پودیاں بارے کھوج کر دے ہوئے میں دیکھیا کہ ساڈیاں قدیم پینٹنگاں تے ساہت وچ ایہناں دا بہت رنگا ذکر ہے۔ پر انے شاعر اں تے چترکاراں نوں پودیاں تے پھلاں دا ڈونگھایاں سی۔ میں ایہناں کندھ چتر اں تے پینٹنگاں وچ طرحاں طرحاں دے پھلاں تے ویلاں تے وچتر پودیاں نوں نکلیا۔ مینوں چتر کلا وچ دلچسپی جاگی۔ جدوں میں جالندھر کمشنر لگیا تاں کا نگڑا دے پہاڑی راجیاں دے مھلاں تے اوہناں دے چتر کلا دے خزانیاں نوں دیکھن دا موقع ملیا۔ لنڈن دے مشہور آلوچک تے اتہاسکار مسٹر آرچر نال ملاقات ہوئی جو پینٹنگ اتے کھوج کر رہیا سی۔ اسیں کا نگڑا چتر کلا دیاں پیڑاں لبھدے، راجا سنسار چند دے وارثاں نوں ملدے، بسولی تے گلیر کلا دے چتر خزانے نوں لبھیا۔ میں کا نگڑا دے فن بارے لکھیا، ایس دے بے مثال تے خوبصورت ملی ایچرزنوں اکٹھا کیتا تے تھان تھان توں خرید کے چنڈی گڑھ دے میوزیم وچ سانجھیا۔ میرے لئی سائنس تے سوکھم کلا اک دو جے دے بہت نیڑے ہن۔“

اوہ چنڈی گڑھ توں پنڈراں کلومیٹر دور کھرڑ وچ اک وڈے فارم ہاؤس وچ رہندا ہے جتھے سنگتریاں تے امباں دا باغ ہے۔ ایس و شمال باغ وچ اوسدا دو منزلہ پکا بھون ہے جو کلا کرتاں نال بھریا ہويا ہے۔ اوس دی بیوی چاٹی وچ دودھ رڑکدی ہے، تندور وچ روٹیاں

لاوندی ہے، پنڈی جٹی وانگ رہندی ہے تے رندھاوے دے مہماناں تے دوستاں دا کھڑے
 متھے سواگت کردی ہے۔ اوہ اوسدی خاموش سا تھن ہے جو نال تردی ای اتشاہ دیندی ہے۔
 گھر دی اُپری منزل اتے اوسدا اسٹوڈیو ہے۔ جدوں رندھاوا ایس دے اندر پرولیش
 کردا ہے تاں کسے نوں اجازت نہیں کہ اوسدی سادھی نوں بھنگ کرے۔ انتھوں تک کہ
 اوسدی بیوی وی اندر نہیں جاسکدی۔

رندھاوے دا پتا سردار شیر سنگھ تحصیلدار سی تے ماں بچنت کور اک سوہنی جٹی۔ 23
 ستمبر، 1908 نوں رات دے بارھاں وچ اوہناں دے گھر جوڑے پت پیدا ہوئے۔ گورو
 گرنٹھ صاحب وچوں واک لیا گیا تاں 'ر' تے 'م' اکھر نکلے۔ پہلے پت دانان رچندر سنگھ رکھیا
 گیا تے دوسرے دا مہیندر سنگھ۔ پر شیر سنگھ ایہناں نوں بیار نال جنکے تے مگے سد داسی۔
 تحصیلدار نے بچیاں نوں دودھ پیاؤن لئی اک چنگھاوی رکھن دی صلاح دتی پر سردار نی بچنت
 کور نے آکھیا کہ کسے پرانی تیویں دے دودھ پیاؤن نال نیانیاں دی مت ماری جاؤ۔

مہیندر بچپن وچ ہی پڑھن تے کھیڈن وچ ہشیار سی۔ دسویں پاس کرن چکھوں لاہور
 فارمن کر سچن کالج وچ داخل ہويا، تے پھر گورنمنٹ کالج توں بائنی دی ایم. ایس. سی. کییتی۔
 آئی. سی. ایس. دا امتحان پاس کیتا۔ 1932 وچ اقبال کور نال ویاہ کیتا جس دے ماپے نارنگ
 وال رہندے سن۔ اوس چکھوں اوہ انگلینڈ گیا تے ہندوستان واپس آ کے ترقی دیاں پوڑیاں
 چڑھدا گیا۔

اوہ یو. پی. وچ سہارن پور، فیض آباد تے الموڑا رہیا تے پھر 1946 وچ دلی دا ڈپٹی کمشنر
 لگیا۔ اوس چکھوں پنجاب دا کمشنر، فیر چنڈی گرھ دا چیف کمشنر۔ ریٹائر ہون چکھوں ایگر لیکچر

یونیورسٹی لدھیانہ داوائس چانسلر تے اوس پچھوں سمجے پنجاب دا کلچرل چودھری۔ اوہ جتھے وی رہیا، جس عہدے اُتے رہیا، ہمیشہ رندھاوارہیا۔

باقی دے افسر ریٹائر ہون پچھوں مر جھا جان دے ہن تے الوپ ہو جان دے ہن پر رندھاوے دا جلال ہمیشہ قائم رہیا۔

رندھاوا آرٹسٹاں دا سبھ توں وڈا سرپرست ہے۔ پنجاب دا کوئی ورلا ہی پیٹر جاں کلاکار ہووے گا جس دی رندھاوے نے مدد نہ کیتی ہووے کیہ سو بھانگھ، کیہ جسونت سنگھ، کیہ کرپال سنگھ تے کیہ شو سنگھ۔

جدوں اوہ 1966 وچ چنڈی گڑھ دا چیف کمشنر بنیا تاں اوس نے کتاباں دیاں دکاناں واسطے 17 سیکٹر وچ اک پورا بلاک ہی ریزرو کر دتا۔ قانون پاس کر دتا کہ ایہتے صرف کتاباں ہی وکن گیاں۔ ایس طرحاں ایہہ دکاناں سستی قیمت اتے خریدیا گئیاں تے سستے کرائے اتے چڑھا گئیاں۔ ہن تیک ایہناں دکاناں نوں وچ کے کوئی مالک کپڑے جاں جتیاں دی دکان نہیں بناسکیا۔

رندھاوا آکھدا ہے، ”ایہہ ریشمی ساڑھیاں ویکھن والے بڑا روپیہ کماؤندے نیں۔ تے ایہہ ہوٹلاں والے وی۔ پنجابیاں نوں کھان تے پہنن دا ہی شوق ہے، پڑھن دا نہیں۔ میں ڈنڈے دے زورنال چنڈی گڑھ وچ کتاباں دیاں دکاناں کھلوادیتاں۔ ایس ویلے نیو دتی دے کنٹ پلیس وچ کتاباں دیاں اینیاں دکاناں نہیں جنیاں چنڈی گڑھ دے ستاراں سیکٹر وچ۔“

اوس نے چنڈی گڑھ وچ وی رائیٹراں تے کلاکاراں لئی پلاٹ ریزرو کیتے۔ بہت سارے رائیٹراں پروفیسراں نے ایس کھل دتی سہولت دا فائدہ اٹھایا۔ رندھاوا پرانی پیڑھی دا سچا موتی ہے۔ دریا دل ہے۔ معصوم ہے۔